

,

• • , • • ,
• • , • •

-

1

2- ,

811.161.2(075.8)
141.14-923
746

.. - - . , ,,

- -
13 2005

746 . . : - . . 1. /
.. , -2- ..
.- .: , 2011.- 112 .

ISBN 978-966-598-693-5

1 -
« » , « » , « » , « » , « » , « » , « » ,
» , « » , « » , « » .

, .

811.161.2(075.8)
141.14-923

ISBN 978-966-598-693-5

©
. , 2008

©
. , 2011

ШАНОВНІ АБИТУРІЄНТИ!

Якщо Ви маєте складати вступний іспит з української мови до Національного авіаційного університету, цей посібник для Вас.

Ви здобули чи завершуйте здобуття середньої освіти й прагнете опанувати улюблену спеціальність. Досягти Вашої мети без знання української мови неможливо, оскільки вона в Україні набула статусу державної. А це означає, що українська мова функціонує в усіх сферах життєдіяльності держави й кожного громадянина зокрема. Тож Ваш добробут, соціальний і громадський статус, службова кар'єра значною мірою залежатимуть від професійного оволодіння українською мовою.

ВСТУП

Предметом вивчення курсу української мови в Інституті доуніверситетської підготовки є сучасна українська літературна мова в усіх її стилях і формах вияву, її фонетична (звукова) система, орфоепія, графіка, орфографія, словниковий склад (лексика), фразеологія, морфемна будова слів і словотворення, граматична (морфологічна й синтаксична) будова, пунктуація.

Основна мета викладання курсу полягає у формуванні національно свідомої, духовно багатой особистості, яка володіє уміннями й навичками вільного користування засобами рідної мови, – її стилями, формами, в різних життєвих ситуаціях дотримується норм українського мовленнєвого етикету.

Завданням навчальної дисципліни є надання слухачам підготовчих курсів теоретичних та практичних знань, умінь і навичок, передбачених програмою, ознайомлення слухачів з українською мовою як системою, що є основою для формування мовних і мовленнєвих умінь і навичок.

I. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО МОВУ

УКРАЇНЬСЬКА МОВА СЕРЕД ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

За генеалогічною класифікацією українська мова належить до індоєвропейської сім'ї споріднених мов. До індоєвропейської сім'ї входять кілька груп мов: слов'янська, романська, германська, балтійська, кельтська, індійська, іранська, грецька, вірменська, албанська та ін.

Слов'янська група мов складається з трьох підгруп: східнослов'янської, західнослов'янської, південнослов'янської. До східнослов'янської підгрупи належать такі мови: українська, російська, білоруська; до західнослов'янської – польська, чеська, словацька, кашубська, верхньо- та нижньолужицька (Німеччина); до південнослов'янської – болгарська, сербо-хорватська, словенська, македонська, старослов'янська.

Усі слов'янські мови мають одне джерело: праслов'янську або спільнослов'янську основу, яка існувала у вигляді слов'янських племінних мов приблизно з середини III тисячоліття до н.е. до V століття н.е. З перетворенням і формуванням слов'янських племен в окремі народності сформувалися й усі слов'янські мови. Кожна зі слов'янських мов не тільки зберегла багато спільних рис, зокрема основні закономірності у фонетиці, граматиці, лексиці, але й набула і своїх рис, мала свої тенденції розвитку, поповнила лексику, збагатила виражальні засоби.

Це зумовлено тим, що східнослов'янські мови вийшли з одного джерела – давньоруської мови епохи Київської Русі й сформувалися на базі її територіальних діалектів. Історія її формування та становлення охопила кілька віків і залишила нащадкам багато писемних пам'яток світського та релігійного характеру: літописи, повчання, сказання, “Слово...”, збірники, проповіді, історичні пісні, повісті, вірші, драми, міські ратушні книги, акти, універсали, послання, художні твори тощо.

Давній період української мови породив багатющий український фольклор: історичний, обрядовий, календарний, соціальний, господарський, побутовий. Це історичні думи та пісні, казки, легенди, перекази, колядки, щедрівки, веснянки та ін.

Нова українська літературна мова, якою користуємося сьогодні, увібрала в себе писемні традиції давньої української літературної мови, скарби усної народної творчості українців, те розмаїття живого мовлення, яке функціонувало на терені етнічної України.

З часів І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка нова українська літературна мова мала підґрунтям народнорозмовну основу.

Основоположником її став Тарас Шевченко. Він синтезував усе найкраще з книжних традицій давньої мови, запозичень з усної творчості та мовлення українців Наддніпрянщини, виробив фонетичні, морфологічні, синтаксичні норми, закріпив їх.

Після Т.Шевченка українською мовою майстерно користувалися, постійно збагачували її, пристрасно відстоювали право на життя такі талановиті письменники й діячі української культури XIX – початку XX століття, як Є.Гребінка, Л.Глібов, Марко Вовчок, П.Куліш, О.Кониський, П.Чубинський, М.Старицький, М.Драгоманов, М.Лисенко, І.Франко, Леся Українка, М.Коцюбинський, Олександр Олесь та ін.

XIX і XX століття – тяжкі сторінки гласних і негласних заборон української мови, репресій, утисків, зневажання. Але український народ зберіг свою мову. У цьому йому допомагала українська інтелігенція – репресована, знищувана, розстрілювана, але нескорена.

У розвиток сучасної української літературної мови, збагачення її виражальних засобів шляхом поповнення лексики та фразеології, витворення індивідуально-авторських тропів, пошуків перлин народної мови внесли свою вагому частку такі українські письменники, як П.Тичина, М.Рильський, В.Сосюра, І.Кочерга, Микола Хвильовий, М. Куліш, А.Головко, М.Стельмах, Олесь Гончар, О.Довженко, А.Малишко, Іван Багряний, Г.Тютюнник, Д.Павличко, І.Драч, Л.Костенко та ін.

Панас Мирний писав, що рідна мова – це *“найбільше і найдорожче добро, жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування.”*

МОВА В ЖИТТІ ЛЮДИНИ

Жодна людина не існує сама по собі. Кожен з нас може жити лише серед людей і пов'язаний з ними безліччю найрізноманітніших відносин. Формою такого взаємозв'язку є спілкування. Головним, найбільш універсальним засобом людського спілкування є мова. Тільки людина здатна виражати й закріплювати в словах зміст своїх почуттів і думок, називати ними різноманітні предмети та явища. Завдяки цьому вона створює певний інформаційний світ, у якому об'єднуються, співіснують її внутрішній, духовний світ та світ зовнішній, об'єктивний.

Мова – це підгрунтя культури, безмежний невичерпний океан вселюдського досвіду. Підкреслюючи значення слова у людському житті, народна мудрість ставить його поряд з хлібом.

Мова існує у двох формах: усній і писемній. Передаючись з уст в уста, закріплюючись у текстах, вона невтомно долає віки, єднає покоління, збирає й зберігає духовне єство народу, формує національну свідомість і культуру нації. Потреба ефективного та ефектного спілкування стимулює мовців до художнього осмислення мови, до пошуку все точніших і виразніших мовних засобів. У результаті з загальнонародної мови витворюється відшліфований, культурний варіант – добірне літературне мовлення – це природна мова, опрацьована майстрами слова. Вона є загальноприйнятою в країні, відповідає певним нормам і є свідченням мовної культури.

Важливим засобом людського спілкування є так звані штучні мови, які найчастіше використовуються в науці, наприклад, різноманітні спеціальні терміни або поняття, математичні та хімічні формули, умовні географічні позначки. Тому оволодіння мовою тієї чи іншої науки є необхідною перепусткою до її храму. До штучних мов належать також комп'ютерні мови, завдяки яким відбувається спілкування людини з комп'ютером.

При безпосередньому спілкуванні важливим засобом є також мова міміки та жестів, яка не тільки доповнює й збагачує, індивідуалізує звичайну мову, але інколи, наприклад, при спілкуванні глухонімих людей, замінює її.

Рідна мова пов'язує нас не тільки з іншими сучасниками, а й з минулими та прийдешніми – всіма генераціями народу. Тому,

доки існує мова – живе й народ, а її зникнення означає не тільки втрату історичної пам'яті, але й зникнення цілої нації, її розчинення серед інших людських спільнот.

ФУНКЦІЇ МОВИ

Мова – явище суспільне. Вона виникає, розвивається, живе й функціонує в суспільстві. Між мовою і суспільством існує взаємний зв'язок: не тільки загибель суспільства призводить до загибелі мови, але й загибель мови веде до зникнення суспільства, яке не зберегло своєї мови. Мова обслуговує людину й суспільство, але цим не вичерпується її роль.

3-поміж багатьох функцій мови в житті людини й суспільства основними називають такі:

Комунікативна функція. Суть її полягає в тому, що мова використовується як засіб спілкування між людьми, як інформаційний зв'язок у суспільстві.

Людство винайшло кілька засобів обміну інформацією: звукові й світлові сигнали, азбука Морзе, дорожні знаки, символи, шрифти, коди, жести тощо. Але всі вони мають обмежену сферу застосування і щодо мови є вторинними, похідними, такими, що виникли вже на базі мови.

Номінативна функція або функція називання. Усе пізнане людиною (предмети, явища, процеси, якості, властивості тощо) дістало назву й так під цією мовною назвою існує в житті й у свідомості мовців.

Мислетворча функція. Мова є не тільки формою вираження і передавання думки, а й засобом формування, тобто творення самої думки. Людина мислить мовними формами. Цей складний процес іде від конкретного чуттєвого рівня до понятійного. Отже, мислити – це означає оперувати поняттями у мовній формі, у мовному вираженні.

Пізнавальна функція мови. Вона полягає в тому, що людина пізнає світ не стільки власним досвідом, скільки засобом мови, бо в ній нагромаджено досвід попередніх поколінь. Наприклад: засобами мови (текст, вислови, фрази тощо) можна одержати змістову інформацію про космос, океан чи якусь країну, так ніколи там і не побувавши.

Експресивна або виражальна функція мови. Вона полягає в тому, що мова є засобом вираження почуттів, емоцій, волі мовця.

Естетична функція. Мова фіксує в собі естетичні смаки та уподобання своїх носіїв (це відповідна лексика й фразеологія тощо). Милозвучність, гармонія змісту й форми, дотримання норм літературної мови у процесі спілкування сприяють розвитку високо естетичного смаку.

Культурологічна функція мови. Мова є носієм культури народу – мовотворця. Кожна людина, оволодіваючи рідною мовою, засвоює культуру свого народу, оскільки сприймає разом з мовою пісні, казки, дотепи, жарти, легенди, думи, перекази, історію, звичаї, традиції матеріальної культури й духовного життя нації. Мовна культура людини є показником її загальної культури, рівня освіченості.

Ідентифікаційна функція мови полягає в тому, що за мовленням людини можна визначити її етнічну та соціальну приналежність. *“Пізнають людей чи по говору, чи по одягу, так само говор, мова є одяг душі”*, - писав Ф.К.Богушевич.

II. ФОНЕТИКА

Звуки мови Класифікація звуків

Фонетика (від гр. *phōne* - звук) – розділ мовознавства, в якому вивчається звукова система мови та різноманітні звукові зміни, що відбуваються у мовному потоці.

Об'єктом фонетики є вчення про звуки (фонеми) - найменші одиниці мовного потоку.

Звуки мови вивчаються з різних аспектів: 1) **акустичного** або фізичного; 2) **фізіологічного**; 3) **лінгвістичного**.

Фонеми творяться за допомогою мовного апарату при видихуванні повітря. Видихуване повітря з легень по дихальному горлу через гортань проходить у порожнину рота або носа. При вимові звуків струмінь видихуваного повітря може натрапити на різні перепони мовних органів: у гортані – голосові зв'язки, у порожнині рота – перепони з боку язика, губ, зубів. Усі органи мовлення у ротовій порожнині поділяються на дві групи:

1. активні – ті, що рухаються, коли ми вимовляємо звук: язик, губи, увула (язичок);

2. пасивні – зуби, альвеоли (виступи за зубами), тверде й м'яке піднебіння.

Рух і положення мовних органів при вимові певного звука називається його **артикуляцією** (від лат. *articulo* - розчленую).

Залежно від того, яку участь у творенні звука бере голос, звуки поділяються на голосні й приголосні. При творенні голосних звуків струмінь повітря вільно проходить через органи мовлення, отже вони утворюються за участю голосу. При творенні приголосних звуків струмінь повітря зустрічає певні перешкоди, отже вони утворюються за участю голосу й шуму.

Голосні звуки

У звуковій системі української мови виділяють шість голосних: [a], [o], [y], [e], [и], [і].

Класифікація голосних звуків зумовлена участю губ та

положенням язика в процесі їх творення.

За участю губ голосні звуки української мови поділяються на дві групи:

- 1) **лабіалізовані** (огублені) – [y], [o];
- 2) **нелабіалізовані** (неогублені) – [a], [i], [и], [e].

Активним органом при творенні голосних звуків є язик, який змінює своє положення у горизонтальному й вертикальному напрямках. Рухами язика в горизонтальному напрямі визначається **місце творення ряду** голосних звуків.

Ряд – зона ротового резонатора, де відбувається піднесення відповідної частини язика при вимові певного голосного звука.

Розрізняють такі ряди: **передній, середній, задній**.

Спосіб творення голосних звуків визначається рухами язика у вертикальному напрямі (до піднебіння). Виділяють ступінь піднесення тієї чи іншої частини язика: низький, середній і високий.

Ступінь піднесення тієї чи іншої частини язика, що надає голосним відкритий чи закритий характер, і є основою класифікації звуків “по вертикалі”.

Піднесення	Ряди		
	передній	середній	задній
високе	[i], [и]		[y]
середнє	[e]		[o]
низьке			[a]

Залежно від місця наголосу в слові голосні звуки можуть бути **наголошеними й ненаголошеними**.

Приголосні звуки

У звуковій системі української мови налічується 32 приголосні фонemi: [б], [п], [в], [м], [ф], [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [л], [л'], [н], [н'], [р], [р'], [j], [г], [к], [х], [г], [ж], [ш], [ч], [дж], [дз], [дз']

В українській мові приголосні класифікуються за такими артикуляційними ознаками:

- 1) за місцем творення;
- 2) за способом творення;
- 3) за участю голосу й шуму;
- 4) за наявністю або відсутністю пом'якшення (палаталізації);
- 5) за наявністю або відсутністю носового забарвлення (назалізації).

Класифікація приголосних звуків за місцем творення

Місце творення приголосних залежить від того, який мовний орган здійснює активну роботу й з яким пасивним мовним органом він зближається або змикається.

За дією активних мовних органів приголосні звуки поділяються на **губні, язикові й фарингальні**.

Губні приголосні створюються у результаті зближення або змикання активного органа – нижньої губи й одного з пасивних органів.

Якщо пасивний орган – верхня губа, то утворюються губно-губні приголосні: [б], [п], [м], [в]; якщо ж пасивним органом є верхні зуби, то приголосні є губно-зубними: [ф].

Язикові приголосні залежно від того, яка частина язика артикулює до пасивного органа – верхнього піднебіння, діляться на:

а) передньоязикові, при вимові яких артикулює передня спинка язика разом з кінчиком язика. До передньоязикових належать: [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [дз], [дз'], [ц], [ц'], [ж], [ш], [дж], [ч], [р], [р'], [л], [л'], [н], [н'].

За участю пасивних мовних органів передньоязикові, у свою чергу, поділяються на дві підгрупи: зубні (передня спинка язика та його кінчик утворюють зімкнення або щілину з верхніми різцями) - [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [дз], [дз'], [ц], [ц'], [л], [л'], [н], [н'] та піднебінно-зубні, або альвеолярні (зближення переднього краю язика з альвеолами верхніх зубів) - [ж], [ш], [дж], [ч], [р], [р'];

б) середньоязикові (за пасивним органом – середньопіднебінні), при вимові яких середня частина спинки язика артикулює до пасивного органа – середньої частини піднебіння: [й];

в) задньоязикові (за пасивним органом - задньопіднебінні), при вимові яких задня частина спинки язика артикулює до пасивного органа – задньої частини піднебіння: [г], [к], [х];

Глоткові (або фарингальні) творяться в результаті зближення язика й задньої стінки глотки з коренем язика. В української мові це звук [г].

Класифікація приголосних звуків за способом творення

При творенні приголосних української мови використовується три способи артикуляції:

- 1) зімкнення;
- 2) щілина;
- 3) вібрація (дрижання).

Залежно від способу творення шуму приголосні поділяють на п'ять груп:

1. Зімкнені:

а) проривні (чисті, неносові): [б], [п], [д], [т], [д'], [т'], [г], [к]. При вимові проривних звуків органи артикуляції утворюють зімкнення, крізь яке проривається струмінь видихуваного повітря;

б) носіві: [м], [н], [н'].

2. **Щілинні (або фрикативні)**: [в], [ф], [г], [х], [ж], [ш], [з], [з'], [с], [с'], [л], [л'], [j].

Щілинні звуки [л], [л'] ще називають плавними або боковими.

3. **Зімкнено-щілинні (або африкати)**: [дж], [ч], [дж], [ц], [дж'], [ц'].

Африкати – складні приголосні, що становлять поєднання проривного й фрикативного приголосного одного й того самого творення.

4. Дрижачі (вібранти): [р], [р'].

Вони вимовляються при утворенні зімкнення і розімкнення зігнутих догори кінчиком язика й альвеолами.

Класифікація приголосних звуків за участю голосу й шуму

За участю голосу й шуму всі приголосні поділяються на **сонорні й шумні**.

Сонорні приголосні утворені за допомогою тону, голосу й незначного шуму. До сонорних належать [м],[в], [н], [л], [р], [н'], [л'], [р'], [j].

Шумні приголосні утворені за допомогою шуму й голосу, але в них переважає шум.

Шумні приголосні [б], [п], [ф], [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [дз], [дз'], [ц], [ц'], [ш], [ж], [дж], [ч], [г], [г'], [к], [х].

Ці приголосні поділяють на дзвінкі й глухі залежно від наявності або відсутності слабшого за шум голосу .

До дзвінких приголосних належать [б], [д], [д'], [з], [з'], [дз], [дз'], [ж], [дж], [г], [г'].

До глухих приголосних належать [п], [т], [т'], [с], [с'], [ц], [ц'], [ш], [ч], [х], [к], [ф].

За схожістю артикуляції дзвінкі й глухі звуки складають пари:

дзвінкі	[б]	[д]	[д']	[г]	[г']	[ж]	[дж]	[дз]	[дз']	[з]	[з']	-
глухі	[п]	[т]	[т']	[х]	[к]	[ш]	[ч]	[ц]	[ц']	[с]	[с']	[ф]

Класифікація приголосних звуків за твердістю і м'якістю

У системі приголосних сучасної української літературної мови наявне протиставлення звуків за твердістю – м'якістю. Співвідносні тверді й м'які приголосні розрізняють лексичне і граматичне значення слів: *син* – *синь*, *ткала* – *ткаля*, *ліз* – *лізь*, *сад* – *сядь*.

Усі приголосні української мови поділяються на **тверді** й **м'які**. Під час вимови м'яких приголосних відбувається додаткове підняття язикової спинки до твердого піднебіння.

М'яких приголосних в українській мові 10: [д'], [т'], [з'], [с'], [дз'], [ц'], [л'], [н'], [р'], [j]. Вони, крім [j], мають **тверді** відповідники й утворюють пари:

[д], [т], [з], [с], [дз], [ц], [л], [н], [р]
[д'], [т'], [з'], [с'], [дз'], [ц'], [л'], [н'], [р'], [j]

Передньоязикові приголосні перед іншим м'яким приголосним та перед [j] **пом'якшуються**, наприклад: *молодість* - [мóлoд'іc'т'], *зняти* - [з'н'áт'и^с], *дні* - [д'н'і], *могутній* - [могúт'н'іj]. Відбувається пом'якшення звуків [з'], [с'], [дз'], [ц'] і перед наступним напівпом'якшеним приголосним [в'], [м']: *свято* - [c'в'áто], *сміх* - [c'м'іx], *цвях* - [ц'в'áx].

Губні [б], [п], [в], [м], [ф], шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж], задньоязикові [г], [к], [х] і глотковий [г] належать до **твердих** приголосних.

Тверді приголосні звуки (губні, шиплячі, задньоязикові й глотковий) мають **напівпом'якшену** вимову (позначається [']) перед голосним [i]: віра – [в'іра], фірма – [ф'ірма], місяць – [м'іс'ац'], шість – [ш'іс'т'], хімія – [х'ім'ія] та в окремих словах перед **я, ю, є**: бюст – [б'ўст], кювет – [к'увет], бязь – [б'аз'], ключчя – [клóч'а], подорожжю – [пóдорож'у].

Класифікація приголосних звуків за наявністю або відсутністю носового забарвлення

Сонорні зімкнені називаються носовими, оскільки при їх вимові в ротовій порожнині утворюється тісне зімкнення і одночасно опускається м'яке піднебіння, лишаючи вільний прохід через носову порожнину. Так утворюються носові звуки, їх в українській звуковій системі три: [м], [н], [н'].

Звуки у потоці мовлення

Мовлення – це не ізольовані звуки, а мовленнєвий потік, тобто сполучення звуків: артикуляція одного звука накладається на артикуляцію сусіднього звука. Між сусідніми звуками виникає взаємодія, у результаті якої артикуляція попереднього звука пристосовується до артикуляції наступного звука чи, навпаки, артикуляція наступного звука пристосовується до артикуляції попереднього звука.

Серед фонетичних явищ найпоширенішою є **асиміляція** (або уподібнення) – фонетична зміна, уподібнення звуків у мовному потоці під впливом наступного чи попереднього звука.

Виділяють такі види асиміляції:

1. Асиміляція за дзвінкістю.

Попередній глухий звук набуває дзвінкості, якщо за ним іде наступний дзвінкий: *молотьба* (звучить [молод'б á]).

2. Асиміляція за глухістю.

Попередній дзвінкий звук під впливом наступного глухого оглушується: *нігті* – [н'іхті].

3. Асиміляція за місцем і способом творення.

При цій асиміляція зливається або дуже наближається артикуляція близьких звуків: *безжурний* – [бе^чж:ўрни^ї].

4. Асиміляція за м'якістю.

Попередній приголосний уподібнюється за м'якістю до наступного м'якого: *дня* – [д'н'á].

Але губні [б], [п], [м], [ф], шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж] задньоязикові [г], [к], [х] та дрижачий [р] перед м'якими не уподібнюються до них.

Наголос

Наголосом називається посилення голосу на одному зі складів. Український наголос має такі особливості: 1) він **динамічний** або **силовий** (наголошений склад вимовляється з більшою силою, ніж усі інші); 2) він **вільний** (наголошеними можуть бути різні за порядком складу: *мо́ва, вели́кий, украї́нський, рушні́ки*); 3) **рухомий** (може переміщуватися з однієї частини слова на іншу при зміні його форми: *по́ле - поля́; го́літи - голю́; но́ги – но́гі*).

В окремих випадках зміна наголосу змінює значення слова, наприклад: *замо́к – за́мок; при́клад – прикла́д; бра́тів – браті́в*. Деякі слова мають подвійний наголос: *по́милка- помі́лка; алфа́віт – алфа́віт*.

Більшість слів в українській мові має один наголос, але складні слова можуть мати два й більше наголоси. Один з них є **основним**, а інші – **додатковими, побічними**, наприклад: *вісокоша́новний, зо́лотово́лка, а́віамо́тробудова́ння*.

Вимова одного зі слів чи словосполучення (для смислового виділення) з посиленням голосу називається **логічним** або **смісловим** наголосом. Наприклад: *У мене́ завтра письмовий іспит з української мови* (не у когось іншого, а у мене). *У мене завтра письмовий іспит з української мови* (не сьогодні, а саме завтра). *У мене завтра письмовий іспит з української мови* (не усний, а письмовий). *У мене завтра письмовий іспит з української мови* (іспит, а не залік чи контрольна робота). *У мене завтра письмовий іспит з української мови* (саме з української мови, а не з іншої дисципліни).

Вправа 1. Перепишіть слова, правильно поставте наголоси. Для довідок користуйтеся орфоепічним словником (Погрібний М.І. Орфоепічний словник. – К., 1984).

Гуртожиток, фартух, різновид, партер, каталог, висіти, шалон, граблі, весняний, заіржавіти, камбала, кропива, договір, завдання, одинадцять, житло, статуя, подруга, кидати, яловичина.

Вправа 2. Прочитайте слова. Запамятайте місце наголосу в них.

1) на другому складі: *вимова, вимога, зупинка, ім'я, корисний, ознака, предмет, портфель.*

2) на третьому складі: *запитання, листопад (явище природи), множина, міліметр, течія, український, урочистий, черговий.*

3) запам'ятайте наголос у цих словах: *олень, верба, дочка, подруга, дрімота, затишок, злоба, ненависть, кліщі.*

Вправа 3. Подані слова російської мови перекладіть українською. Порівняйте наголоси у російських і українських відповідниках.

Попугай, кишка, крапива, решето, коля, ступень, засуха, русло, статуя, кидать, дрова, загадка, тонкий, високо, задолго, отчим, казаки, километр, услуга, ненависть, широко.

Вправа 4. Запишіть ці слова у дві групи:

а) слова, що допускають варіативність наголошування при однакову значенні;

б) слова, які при зміні наголосу змінюють своє значення.

Алфавіт, атлас, боляче, батьківщина, приклад, весняний, високо, надвоє, поділ, колос, луна, сім'я, слідом, типовий, усмішка, вогняний, гаряче, заголовок, володар, людський, лапки, прошу, об'єднання, жалібний, вершковий, пташник.

Вправа 5. Поясніть значення слова з відповідним наголосом.

Доро́га – дорога́, п'я́та – п'я́та, о́брази – образи́ – обра́зи, а́тлас – атла́с, за́мок – замо́к, незлі́чений – незлі́чений, га́ряче – гаряче́, насипа́ти – насипа́ти, сходи́ли – сходи́ли.

Вправа 6. Поставте наголос у словах.

Запитання, черговий, новина, олень, ненависть, донька, дочка, центнер, каталог, гуртожиток, помилка, кілометр, низина, вчення, мережа, псевдонім, жадібний, джентльмен.

Склад і складоподіл

Склад

Найменшою одиницею членування мовлення є склад. Склад – це частина слова, що складається з одного чи кількох звуків і вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря. Основою складу, його організатором виступає складотворчий звук, яким в українській мові є голосний. У кожному складі є обов'язковим один складотворчий звук, який може становити окремий склад, а нескладотворчих (приголосних) звуків може бути декілька або й не існувати взагалі: *я-ма, ко-зир, брат, са-до-чок*. Отже, у слові стільки складів, скільки в ньому голосних звуків.

Склади в сучасній українській мові розрізняють відкриті й закриті, прикриті й неприкриті. Склад, що закінчується на голосний, називається **відкритим** (*но-га, до-ро-га*), а склад, що закінчується на приголосний, – **закритим** (*май-дан, роз-мір, кум*). **Прикритим** називається склад, що починається на приголосний (*кінь, сік*), **неприкритим** – склад, що починається на голосний (*око, ось*).

За кількістю складів слова бувають **односкладові** (*я, сук, сир, зір*), **двоскладові** (*мо-ва, са-ни*), **трискладові** (*не-ре-вал, ко-ло-сок*) і **багатоскладові** (*май-стру-ва-ти, не-ре-го-во-ри*).

Складоподіл

Поділ слів наклади не пов'язаний з поділом його на значущі частини слова, не завжди збігається він і з правилами переносу слів з рядка в рядок. Складоподіл в українській мові підпорядковується таким основним правилам:

1. Один приголосний, що стоїть між голосними, завжди належить до наступного складу, наприклад: *го-ло-ва, а-ле-я, во-ло-сся*.

2. Сполучення двох шумних приголосних (два глухих або два дзвінких) належить до наступного складу, наприклад: *ща-стя, ко-бза, ка-ска*.

3. Два шумні приголосні, якщо перший з них дзвінкий, а другий глухий, належать до різних складів, наприклад: *скуб-ти, об-шук, каз-ка*.

4. Якщо між голосними є два або більше приголосних, то сонорний звук, що йде після голосного, належить до попереднього складу, а звуки, що стоять після нього, – до наступного: *гай-ка, прав-да, дум-ка, май-стру-ва-ти*.

5. При збігові двох сонорних складоподіл проходить, як правило, між ними: *зер-но, жер-ло, вправ-ний*.

6. Три приголосні, якщо два перших з них шумні (два дзвінких або два глухих), а третій сонорний, належать до наступного складу, наприклад: *се-стра, го-стрий, за-зоро-щі*.

7. До наступного складу належать сусідні приголосні, другий з яких є сонорний, наприклад: *пі-сня, ки-слий, по-смі-шка*.

8. Подовжений приголосний фонетично не розпадається на два звуки, тому складоподіл проходить між подовженим звуком та попереднім голосним, наприклад: *ні-ччю* [н'і-ч':у], *зі-лля* [з'і-л':а], *ві-ссю* [в'і-с':у].

Варто зазначити, що іноді морфологічна будова слів позначається на складоподілі. Наприклад, у слові підзеленити, можливі два поділи на склади: *пі-дзе-ле-ни-ти, під-зе-ле-ни-ти*.

Вправа 7. У вигляді реферату висвітліть питання про різні теорії щодо розуміння природи складу і складоподілу. Для цього опрацюйте наступну літературу: Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. КСУЛМ. – с. 149-150; Тоцька Н.І. СУЛМ – с. 132-134; СУЛМ: Фонетика. – с. 340-357; Трійник І.І. Склад і наголос. УМЛШ. – 1965 – № 7 тощо.

Вправа 8. Проаналізуйте кілька визначень складу за літературою, рекомендованою вище. Як розуміють автори склад: як одиницю фонетичну чи фонологічну? Які аргументи висуваються на користь обох точок зору? Що ви думаєте з цього приводу?

Вправа 9. Наведіть по кілька слів, які б склалися:

- а) з двох відкритих складів;
- б) з одного закритого, але неприкритого складу;
- в) з одного прикритого, але відкритого складу;
- г) з двох закритих складів;
- д) з одного відкритого й неприкритого складу;
- е) з відкритого й закритого складу;
- є) із закритого й відкритого складу.

Вправа 10. Розбийте подані слова на склади. Встановить типи складів. Скільки звуків (голосних і приголосних) можуть входити в один склад? Визначте нескладові голосні. Чи збігається членування слова на склади з його морфологічною будовою?

Лук'ян, надрізати, столики, зробити, вощина, причепив, атом, щасливий, обступити, хочеться, вимерзання, хрускіт, список, списати, коштовний, дужка, свист, перестилати, Волгоград, мавпячий, двозначний, сестра, налагодженість, пускати.

Вправа 11. Розбийте слова на склади. Для цього позначте ступінь сонорності кожного звука цифрами: голосний – 4, сонорний приголосний – 3, дзвінкий – 2, глухий – 1. Пам'ятайте, що складова межа проходить у місці найменшої сонорності. Сонорність на початку складу має зростати.

Зразок: *го-стрий*
24-11343

Сушка, гордо, стіжок, кукурудзяний, армія, Франція, казка, більший, каска, гайка, дудка, важко, гуркіт, густий, берізка, довго, альбом, мальви, жердка, дешевше.

Вправа 12. Спишіть слова, поділіть їх на склади. Після кожного слова в дужках напишіть, скільки в ньому приголосних звуків.

Зразок: *бо-юсь* (3).

Радощі, зоря, Ганна, майструвати, клюють, джерело, підживити, поїзди, воюють, дубки, дзвякають, нехвороц, дріжджі.

Вправа 13. Розбийте слова на склади. Із скількох звуків складається в них перший склад?

Яблуна, єдність, юрба, ярило, їжак, юшка, Євгенія.

Вправа 14. Підготуйте відповіді на запитання.

1. Сформулюйте визначення складу як фонетичної одиниці.
2. Пригадайте й сформулюйте різні теорії щодо розуміння природи складу й складоподілу, зазначені в працях різних мовознавців (Білодіда К.Д., Жовтобрюха М.А., Кулика Б.М., Грищенка А.П., Тоцької Н.І. та ін.)

3. Які звуки називаються складотворчими, а які – нескладотворчими?

4. Які склади називаються закритими/відкритими, а які – прикритими/неприкритими?

5. Сформулюйте основні правила складоподілу, наведіть приклади.

Фонетична транскрипція

Фонетична транскрипція – спосіб передачі на письмі усного мовлення з усіма його звуковими особливостями, у повній відповідності до їх звучання.

Основні вимоги, що ставляться до фонетичної транскрипції, такі:

- 1) кожен звук повинен мати свій особливий знак;
- 2) кожен знак повинен завжди вживатися тільки в одному значенні, тобто завжди означати тільки один який-небудь звук;
- 3) система повинна давати можливість позначати якимось спільним додатковим знаком цілий ряд звуків, що мають одну спільну додаткову ознаку, наприклад, знак палаталізації ['] для позначення м'якості будь-якого приголосного.

Для транскрипції в українському мовознавстві використовуються літери українського алфавіту та додаткові (діакритичні) знаки.

1. Текст чи слово, що транскрибується, береться у квадратні дужки.

2. У транскрипції немає великих літер, всі слова пишуться з малої літери.

3. Букви *я, є, ї, ю, щ* не використовуються у фонетичній транскрипції, бо вони означають сполучення двох звуків: **я** [j]+[a], **є** [j]+[e], **ї** [j]+[i], **ю** [j]+[y], **щ** [ш]+[ч]. Наприклад: *яма* – [ја́ма], *їм* – [ї́м], *щока* – [шчока́].

Букви *я, є, ю* можуть означати також м'якість попереднього приголосного звука та голосні [a], [e], [y]. Наприклад: *сядь* – [с'а́д'], *синє* – [сін'е].

4. [дз̆], [дз̇], [дӂ] – для позначення злітої вимови африкат використовується дужка вгорі над літерами: *дзвінок* – [дз̆в'іно́к].

5. [e^и], [и^е] – маленькі літери збоку вгорі вказують, до якого звука наближається ненаголошений звук [e] чи [и]. Наприклад: *земля* – [зе^имл'а́].

6. Знак ['] – скісна рисочка вгорі після приголосного означає м'якість попереднього приголосного. Наприклад: *день* – [де́н'].

7. Апостроф ['] використовується для позначення напівм'якості приголосного. Наприклад: *місто* – [м'істо].

8. Двокрапка [:] використовується для позначення довготи звука. Наприклад: *насіння* – [нас'ін':а].

9. [̣] – маленька дужка над ў, ї означає, що це напівприголосний або напівголосний звук. Наприклад: *був* – [бу́ў], *мій* – [м'ї́].

10. [], [[]] – одна вертикальна риска показує звичайну паузу (на місці коми, тире), дві вертикальні риски через рядом показують тривалу паузу на межі речень. Наприклад: *Як парость виноградної лози, плекайте мову. Пильно ї ненастанно політь бур'ян (М.Рильський).*

[jak páros't' vi'nográdnóji losú | ple'kájte móvu || píln'o ї ne'nastán:o pol'it' burján ||].

Фонетичний розбір слова

СХЕМА

1. Записати слово фонетичною транскрипцією.
2. Визначити у слові кількість букв і кількість звуків.
3. Поділити слово на склади, вказати їх кількість та охарактеризувати (відкриті / закриті, наголошені / ненаголошені).
4. Дати характеристику звуків:
 - голосних (ряд, піднесення, лабіалізований/нелабіалізований, наголошений / ненаголошений).
 - приголосних:
 - а) за участю голосу й шуму (сонорний чи шумний (дзвінкий чи глухий));
 - б) за активним мовним органом (губний, язиковий (передньоязиковий; середньоязиковий; задньоязиковий), глотковий);
 - в) за способом творення (зімкнений (проривний, носовий), щілинний, зімкнено-щілинний, дрижачий);
 - г) за твердістю і м'якістю (твердий, м'який, пом'якшений, напівпом'якшений);
 - д) шиплячий, свистячий.

Зразок виконання фонетичного розбору слова

Місяць [м'і - с'ац'] – 6 букв, 5 звуків;

2 склади: 1-й – відкритий, наголошений, 2-й – закритий, ненаголошений;

м [м'] – приголосний, сонорний, губний, губно-губний, зімкнений, носовий, напівпом'якшений;

і [і] – голосний, переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, наголошений;

с [с'] – приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, щілинний, свистячий, м'який;

я [а] – голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений;

ц [ц'] – приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зімкнено-щілинний, свистячий, м'який;

ь –

Вправа 15. Визначте слово за поданою характеристикою звуків:

1. а) приголосний, шумний, дзвінкий, задньоязиковий, зімкнений, проривний, твердий;

б) голосний, заднього ряду, високого підняття, лабіалізований, наголошений;

в) приголосний, сонорний, губний, губно-губний, зімкнений, носовий, твердий;

г) приголосний, шумний, глухий, задньоязиковий, зімкнений, проривний, твердий;

д) голосний, заднього ряду, низького підняття, нелабіалізований, ненаголошений.

2. а) голосний, заднього ряду, середнього підняття, лабіалізований, ненаголошений;

б) приголосний, шумний, дзвінкий, глотковий, щілинний, напівпом'якшений;

в) голосний, переднього ряду, високого підняття, нелабіалізований, ненаголошений;

г) приголосний, сонорний, передньоязиковий, дрижачий, твердий;

д) голосний, заднього ряду, середнього підняття, лабіалізований, наголошений;

е) приголосний, шумний, глухий, задньоязиковий, зімкнений, проривний, твердий.

3. а) приголосний, шумний, дзвінкий, передньоязиковий, зубний, свистячий, твердий;

б) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зубний, зімкнений, носовий, твердий;

в) голосний, заднього ряду, низького підняття, нелабіалізований, ненаголошений;

г) приголосний, сонорний, губний, губно-зубний, щілинний, твердий;

д) голосний, переднього ряду, середнього підняття, нелабіалізований, наголошений;

е) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, свистячий, зімкнено-щілинний, м'який.

4. а) приголосний, сонорний, передньоязиковий, дрижачий, твердий;

б) голосний, заднього ряду, середнього підняття, лабіалізований, ненаголошений;

в) приголосний, сонорний, губний, губно-губний, зімкнений, носовий, твердий;

г) голосний, заднього ряду, низького підняття, нелабіалізований, наголошений;

д) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зубний, зімкнений, носовий, твердий.

Вправа 16. У кожній парі допишіть слово, яке відрізнялося б від попереднього лише одним звуком. Охарактеризуйте ці звуки.

Зразок: *коні – поні.*

Шило - ... , мир - ... , балка - ... , пусто - ... , сісти - ... , рясно - ... , диба - ... , гілки - ... , мести - ... , грати -

Вправа 17. Записані фонетичною транскрипцією слова передайте орфографічним письмом.

[С'н'їґ] , [с'ájво], [з'іл':а], [т'ма], [дз'об], [шчокá], [узвіш':а], [н'іч':у], [jáшч'ірка], [п'јеса], [с'огод'н'і], [стán'мо], [пóдорож':у], [джм'іл'], [т'м'áни], [обл'іч':а].

Вправа 18. Запишіть слова фонетичною транскрипцією і визначте у них кількість звуків і букв.

I. *Дзенькіт, вогкий, життя, сміється, миттю, ходжу, зшити, дивишся, кітї, льон, ательє, порт'єра, роздоріжжя, боротьба, просьба, тьохкати, виїжджати, хімія, дзвінок, розкішню.*

II. *Ходьба, їжджу, колосся, піщинка, підземний, свято, щука, відзнака, щастя, плащ, мільйон, зелений, дїгтяр, гудзик, невпинно, куц, дзига, тедзь, рельєф, якір, мрія, нянька, віддати, підземелля, радіємо.*

Вправа 19. Проаналізуйте фонетичний склад поданих слів і визначте, коли буквосполучення **дз, дж** передають один звук, а коли – два. Розберіть подані слова за будовою.

Підживити, переджнив'я, відзначити, підземелля, дзвінок, середземний, ходжу, віддзеркалювати, джерело.

Вправа 20. Виконайте фонетичний розбір поданих слів.

Пісня, країна, щавель, дзенькнути, мільярд, возз'єднання, фіюзеляж, різьбяр, віддаль, переможець, гринджоли, бджілка, єдність, летється, узвишшя, письменник, зміна, алхімія.

ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Чергування – це постійні закономірні зміни звуків в одних і тих же частинах слів. Чергування відбуваються у коренях: *солі – сіль, ношу – ніс, рука – руці*, у суфіксах: *палець – пальця, ріжок – ріжка*, у префіксах: *одійти – відійти, одвідати – відвідати*, у закінченнях: *на зеленому – на зеленім, на високому – на високім.*

Найдавніші чергування голосних звуків

Чергування звуків виникли давно, тому деякі з них властиві, крім української, ще й іншим слов'янським мовам.

До таких чергувань належать:

[e] – [o]: *нести – носити, вести – водити;*

[i] – [a]: *сідати – садити, лізти – лазити;*

[e] – [i]: *летіти – літати, плести – влітати;*

[o] – [a]: *перемогти – перемагати, гонити – ганяти;*

[и] – [і]: *сито – сіяти;*

[и] – [ов]: *рити – рови*;
[у] – [ов]: *кузня – коваль*;
[е] – [и] – нуль звука: *витерти – витирати – витри*,
беру – забирати – брати.

Ці чергування відбуваються переважно в дієсловах і легко сприймаються на слух. Труднощі виникають у написанні букв, що передають голосні [е] - [и] та [о] - [а] в окремих дієслівних основах, де такі голосні вимовляються нечітко і їх не можна перевірити наголосом. У цьому випадку треба пам'ятати:

1. **А** та **и** пишуться, якщо в наступному складі з'являється голосний [а], переважно наголошений, а дієслово означає тривалу чи багаторазову дію. **Е** та **о** вживаються тоді, коли дієслово має значення одноразової дії і голосний [а] у наступному складі відсутній: *застелити – застилати, допомогти – допомагати*.

2. Зустрічаються **винятки**: *проводити – проваджати, змерзнути – замерзати, вимовити – вимовляти, простити – прощати, повернути – повертати*.

Чергування [о],[е] з [і]

Чергування [о],[е] з [і] теж належить до давніх чергувань, але воно властиве тільки українській мові й вирізняє її серед інших слов'янських мов. Це чергування відбувається як при словозміні (*кона – кінь, ночі – ніч*), так і при словотворенні (*рід – родина, нога – ніжка*). Воно зустрічається в усіх морфемах, хоч найчастіше – у корені слова: *снопи – сніп, витворити – витвір* (у корені), *прорвати – прірва* (у префіксі), *батькова – батьків, у щирості – щирість* (у суфіксі), *у моєму – у моїм, у синьому – у синім* (у закінченні).

Це чергування відбувається так: [е], [о] у відкритому складі відповідно зміниться на [і] у закритому: *о-се-ні – о-сінь, Ки-є-ва – Ки-їв, (на) си-ньо-му – (на) си-нім, ше-сти – шість, не-сти – ніс*.

Але [о] та [е] у відкритих складах не завжди чергується з [і] у закритих. Чергування [о],[е] з [і] не відбувається:

- 1) якщо [о], [е] випадні: *день – дня, пень – пня*;
- 2) якщо [о], [е] вставні: *думка – думок, сосна – сосон, сосен*;
- 3) у звукосполученнях **-оро-**, **-оло-**, **-ере-**, **-еле-**: *мороз, молот, берег, шелест*.
- 4) у звукосполученнях **-ор-**, **-ер-**, **-ов-** між приголосними: *горб, шерсть, шовк, червоний*;

- 5) у складних словах зі словотворчими частинами **-вод, -воз, -нос, -роб** з наголошеним [о]: *землероб, водовоз, водонос, діловод*. У словотворчій частині **-хід** виступає і: *винахід, теплохід, всюдихід*;
- 6) у суфіксах **-чк-, -очк-, -еньк-, оньк-, -есеньк-, -енк-, -тель**: *діжечка, казочка, маленький, голубонька, білесенький, Лисенко, учитель*;
- 7) у словах іншомовного походження: *шофер, атом, альбом, ковчег, оператор, чек, марафон*. У давно запозичених словах чергування відбувається: *школа – шкiл, дроту – дрiт, Григора – Григiр* (але *Мирон, Ігор, Віктор, Олег, Арсен* та ін.);
- 8) в абрєвіатурах: *виконроб, сiлькор, виконком*;
- 9) у ряді книжних слів та в деяких запозиченнях з російської мови: *закон, народ, словник, вирок, Артемовський, Котляревський, Петровський*;
- 10) у родовому відмінку множини іменників І відміни: *вишень, пісень, обнов* (але *беріз, дорiг*);
- 11) за аналогією до інших форм чи споріднених слів в окремих словах у відкритому складі вживається і: *гірoнька* (бо *гірка*), *ніжeнька* (бо *ніжка*).

Чергування [о] з [е] після шиплячих та [й]

У сучасній українській мові після шиплячих звуків і [й] у корені слів вживаються звуки [е] (*честь, тиєниця, джерело*) та [о] (*жолудь, тионо, чоґо*).

Серед слів, у яких після шиплячих звуків і [й] у корені слів наявні звуки [е] та [о], можна виділити три групи:

- 1) слова, що постійно вживаються з [е]: *честь, через, очерет, джерело*;
- 2) слова, що постійно вживаються з [о]: *чобiт, чоловік, шовковий, чому, жовтiти*;
- 3) слова, у яких відбувається чергування [е] - [о]: *шестеро – шостий, четвєртий – чотири, вєчєра – звєчєра, жєнити – жєнатий*.

Звук [е] виступає після шиплячих та [й] тоді, коли стоїть:

- 1) перед м'яким приголосним: *вєчєра, учєнь, чєсть*;

- 2) перед складом з голосним [e]: *чернетка, четвер, шелест, шестеро*;
- 3) перед складом з голосним [и], якому в російській мові відповідає [и]: *щетина, пшениця, женити*;
- 4) перед складом з іншими голосними в окремих словах за традицією: *черга, черговий, черпак, щезати, червоний*.

Звук [о] вживається:

- 1) перед твердим приголосним: *шовк, чорт*;
- 2) перед складом з голосними [а], [о], [у]: *бджола, вчора, жолудь, чоловік*;
- 3) перед складом із звуком [и], якому в російській мові відповідає [ы]: *жовтий, чотири*.

Послідовність чергування може порушуватися здебільшого при зміні форм слова (за аналогією до інших форм цього слова або за аналогією до однотипних форм).

Так, [e] замість [о] виступає:

- 1) у формі дієслів: *жену, шепчу* (бо *женеш, шепчеш*);
- 2) у дієприкметниках з суфіксом **-ен-**: *зменшений, знищений, озброєний, загоєний* (за аналогією до *зроблений, мелений*);
- 3) у прикметниках з наголошеним суфіксом **-ев-**: *рожевий, смушевий, дешевий* (як *серпневий, вересневий*), а не під наголосом – **-ов-**: *дощовий, сторожовий, грошовий, речовий, бойовий, крайовий*;
- 4) в іменниках із суфіксами **-енк-, -ечк-, -ечок-, -єчок-, -енн-, -езн-**: *Шульженко, баєчка, ложечка, лієчка, страшенний, величезний*;
- 5) в іншомовних словах: *жезл, шеф, чек, чемпіон, шериф, жертва*;
- 6) у деяких словах за традицією: *чекати, черпати, щезнути, щем, щедрий, черга, кочерга, шепотіти* та ін.

[о] замість [e] виступає:

- 1) у похідних словах типу: *вечорити, вечорів* (бо *вечори*), *чорнило, чорніти* (бо *чорний*);
- 2) в іменниках жіночого роду III відміни в суфіксі **-ост(і)**: *свіжості, меншості, безкрайості* (за аналогією до *хоробрості, радості*);
- 3) у давальному й місцевому відмінках множини окремих іменників: *бджолі, (на) щоці, пионі, чолі* (бо *бджола, щока, чоло, пионо*);

4) у закінченнях родового та орудного відмінків прикметників та займенників: *гарячою, першою, безкрайною, нашою, вищою, вашої*.

Вправа 21. У поданих словах замість вставте пропущені букви, Поясніть чергування голосних у коренях слів.

I. Допом...гли – допом...гали, перем...сти – перем...гати, зал...мло – зал...мало, ск...чити – підск...кувати, г...нити – г...няти, к...титися – к...чається; зд...ру – зд...раю, пом...рати – невм...руці, пов...рнути – пов...рати, заст...лити – заст...лати, л...тіти – л...тати, підм...сти – підм...тати.

II. Перем...же, ст...рали, вим...гати, зб...ри, ск...тати, завм...рає, зб...рає, кл...нятися, ст...рати, вим...рзнути, укл...нятися, пов...рнути, вим...рзати, ск...тити.

Вправа 22. Змініть подані слова чи доберіть до них однокореневі, у яких відбувається чергування голосних. Поясніть його.

Село, береза, вільний, віця, рости, лід, щирість, каменя, пекти, дзвінок, особа, Київ, першість, доба, батьків, боєць, родина, слово, біль, промінь.

Вправа 23. Перепишіть, вставляючи пропущені **о**, **е** або **і**, обґрунтуйте свій вибір. Підкресліть слова, у яких чергування не відбувається, поясніть ці випадки.

1. І л...тять вони полями в с...ла і міста, де проходила садами ос...нь золота (*В. Сосюра*). **2.** Чути пісню, стук...т кол...с, хльоскання бат...га (*У. Самчук*). **3.** Віт...рець ворухив листя д...рев, яке барвили в ч...рвоний кол...р пром...ні веч...нього сонця (*В. Іваненко*). **4.** У піднебесі тісно кол...рам (*Л. Костенко*). **5.** Де риба ч...пляється, там і вудку кидай (*Нар.тв.*). **6.** Дикий хм...ль поч...плавсь за те кор...ння і колишеться кудлатими жмутками (*П. Куліш*). **7.** Зеленому кол...скові співа жайвір колискову (*А. М'ястківський*). **8.** Ось і перелаз, гай...к, де весною соловейк...ві тьохи розливаються, а тепер спадає ос...нній лист, тепер тиша, тепер віт...р легко гойдає в...рхи струнких осич...к і розчесаних бер...зок (*У. Самчук*). **9.** Се Мойсей, призабутий прор...к (*І. Франко*). **10.** На чуже пш...нце окр...пцю не приставляй (*Нар. тв.*).

Вправа 24. Поясніть відсутність чергування [о],[е] з [і] у виділених словах.

1. Раптом пов'яв *вітер* (Микола Хвильовий). **2.** Та щасливий *посол*, що свій лист несе скоро і вірно (*І. Франко*). **3.** *Народ* скаже, як зав'яже (*Нар.тв.*). **4.** Де *грамотні* люди, там біди не буде (*Нар.тв.*).

5. По стежині через ліс мокру моркву заєць ніс (*В. Лучук*). 6. Пусти осот в город – огірків не буде (*Нар.тв.*). 7. Співатиме півень чи ні, а день буде (*Нар.тв.*). 8. Наш рибовод оповідав, що у воді влітку розплоджується багато-багато маленьких рівчаків (*В. Іваненко*). 9. Поїзд дав свисток, вагон рушив (*Гр. Тютюнник*). 10. Біля машини шофер – дядько Олекса (*В. Чемерис*).

Вправа 25. У поданих словах поясніть вживання **о**, **е** після шиплячих та **й**.

Вечеря, баєчка, щєбет, чернець, копієчка, пшениця, черевик, гайочок, чорний, жолудь, шолом, чотири, чоло, Чернівці, шовковий, шестиденка, цока, щєдрість.

Вправа 26. Перекладіть слова українською мовою і поясніть написання **е** чи **о**.

Родник, шептать, чело, вечером, женатый, чек, пещера, шорох, шов, чего, книжечка, высоченный, вооружен, гаечка, жернова, черепица, шоколад, снижена, почетный, жестокость.

Вправа 27. Запишіть слова, вставивши пропущені літери.

Верш...к, верш...чок, сторож...вий, ходж...ний, ч...пурний, веч...ряти, веч...рниці, ч...рвень, ж...втьєнь, ж...лоб, бо...ць, ліні...чка, кра...чок, ж...лудь, ч...рнець, ч...рга, ож...нити, ш...стеро, ч...тири, ши...ничний, ш...стий, вой...вничий, мени...сті, ж...ртва, коч...рга.

Вправа 28. Перепишіть речення, вставляючи замість крапок **о** або **е**, поясніть чергування [о] з [е] після шиплячих та [й].

1. Їх душі – горіння і криця – у наш...му завжди гурті (*Олег Ольжич*). 2. І золоті слова любові дорогої мені звучать на спеч...них вустах (*М. Вінграновський*). 3. Авжеж тії куч...рі мені надокучили (нар.тв.). 4. Вдивляйся в очі пристрастей і зречень (*О. Теліга*). 5. Всі ч...тверо склали немов родину (*М. Коцюбинський*). 6. Вибирайте ночі лише дощ...ві і темні (*М. Вінграновський*). 7. Одвіку земля не знала-бо ця такого безкрай...го вітру (*Олег Ольжич*). 8. Освіту та освіч...них людей січ...ве товариство поважало (*К. Гриневичева*).

ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Протягом багатьох періодів мовного розвитку, внаслідок дії різноманітних звукових закономірностей, відбувалися позиційні зміни приголосних.

В українській мові чергування приголосних звуків відбувається при словозміні та при словотворенні:

*друг – дружє – друзі (при словозміні);
дружній (при словотворенні).*

До найпоширеніших належать чергування таких приголосних звуків:

а) [г] - [ж] : *книга – книжка;
сніг – сніжка;*

[к] - [ч] : *козак – козачє;
яблуко – яблучний;*

[х] - [ш] : *муха – мушка;
сухий – суша.*

Ці чергування відбуваються як при словозміні, так і при словотворенні.

б) [г] - [з] : *книга – книзі;
крига – кризі;*

[к] - [ц] : *наука – науці;
казка – казці;*

[х] - [с] : *муха – мусі;
стріха - стрісі.*

Такі чергування бувають у давальному й місцевому відмінках однини перед закінченням **і** :

*пасіка – пасіці, на пасіці;
подяка – подяці, у подяці;
сваха – свасі, на свасі.*

Можливе також чергування приголосних різних груп у дієслівних формах та в основах деяких іменників:

а) [г], [к], [х] - [ж], [ч], [ш]:

*берегти – бережу;
бігти – біжу;
пекти – печу;
плакати – плачу;
пересторога – сторожа;
сікти – січа;
дух – душа.*

Є чергування, які відбуваються у дієсловах і пов'язані переважно з дієвідмінюванням:

а) [з] - [ж] : *казати – кажу;
мазати – мажу;*

- [т] - [ч] : *плакати – плачу;*
світити – свічу;
- [с] - [ш] : *косити – кошу;*
писати – пишу;
- [д] - [дж] : *садити – саджу;*
бродити – броджу;
- [зд] - [ждж] : *їздити – їжджу;*
- [ст] - [шт] (**щ**): *мостити – мощу;*
ростити – рощу;
- б) [б] - [бл] : *любити – люблю;*
робити – роблю;
- [п] - [пл] : *купити – куплю;*
топити – топлю;
- [в] - [вл] : *давити – давлю;*
правити – правлю;
- [ф] - [фл] : *графити – графлю;*
- [м] - [мл] : *гриміти – гримлю;*
стомитися – стомлюся.

По-іншому ці приголосні не чергуються: не може, наприклад, звук [г] чи [з] змінитися на [м] або [ч] і т.д.

Проте в деяких словах української мови ця закономірність порушується: *рука – рушник, рушниця, дворушник; сонце – соняшник; серце – сердешний* (тільки в значенні “бідолашний”); *мірка – мірошник; торік – торішний.*

Вправа 29. Доберіть однокореневі слова або інші форми слів, щоб проілюструвати чергування приголосних.

Шапка, вік, сміх, пруг, наука, кладка, рука, звук, сніг, різати, ходити, терпіти, носити, летіти, лазити, гриміти, повага, бібліотека.

Вправа 30. Перепишіть, вставляючи пропущені букви відповідно до правил чергування приголосних.

1. *Смуга – на сму..і, сму..ка. Щука – шу..і, шу..ка. Муха – му..і, му..ка.*
2. *Ріг – на ро..і, нарі..ний. Бік – на бо..і, бі..ний. Горох – у горо..і, горо..ок.*
3. *Ходити – хо..у. Хотіти – хо..у.*
4. *Омолодити – омоло..ений, обмолотити – обмоло..ений.*

Вправа 31. I. Запишіть слова у дві колонки: у першу – в яких відбувається чергування, у другу – слова, у яких чергування не відбувається.

Страх, бік, друг, округ, казка, нога, крик, сікти, Буг, плуг, гольф, мастити, славити, квадрат, крутити, послабити, садити, колиска, капелюх.

II. У тих словах, де відбувається чергування, з'ясуйте, при словотворенні чи при словозміні воно відбувається.

Вправа 32. Перепишіть, вставляючи пропущені букви **ч** або **ш**.

1. Степи стояли в соня..них шапках, чекали жнив пшени..ні й житні ниви (*Д. Луценко*). **2.** В серде..нім співі та розмові ширій як непомітно відпливає час (*О. Юценко*). **3.** Мати сіяла сон під моїм вікном, а вродив соня..ник. І тепер хоч буран, хоч бур'ян чи туман, мені – соня..но (*Б. Олійник*). **4.** Ходить ніч по саду міся..ними кроками (*П. Тичина*). **5.** Наш серде..ний Забрьоха сидить, мов гарячим борщем похлинувся (*Г. Квітка-Основ'яненко*). **6.** Дачники смажили на березі ставу яє..ню, поправлялися на сма..них коропах, линах і карасях (*Ю. Мокрієв*).

Вправа 33. До кожного слова знайдіть його пару, щоб проілюструвати чергування приголосних; складіть таблицю цих чергувань.

Зразок: [к] – [ч]: скакати – скочити; рак – рачок.

Писати, у байраці, яблуко, загашений, ходити, посаджений, муха, плачу, приїздити, в аптеці, сікти, в універмазі, сніг, на лужку, на лузі, книга, пасіка, колишу, токар, раджу, пекти, личко, різати, при березі, чистити, печу, птах, точити, повага, пасічник, капелюх, у книзі, книжка, крутити, сніжний, берег, січка, лице, проїжджаюся, радити, мушка, колиска, ходжу, дихати, яблучний, луг, пишу, байрак, чищу, універмаг, дужка, аптека, пташка, плакати, поважний, садити, на капелюсі, гасити, крученики, дишу.

ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ПРИ СЛОВОТВОРЕННІ

1. Під час творення нових слів за допомогою суфіксів **-ськ (ий)**, **- ств (о)** приголосні на стику твірної основи (основа, від якої утворюється нове слово) і суфікса можуть зазнавати різних змін.

Ці зміни відбуваються при творенні прикметників від іменникових основ, які закінчуються на [г], [ж], [з], [к], [ч], [ц], [х], [ш], [с]:

[г] —
[ж] — + -ськ(ий), -ств(о) → -зьк(ий), -зтв(о):
[з] —

*Рига – ризький,
Париж – паризький,
Кавказ – кавказький,
убогий – убогство;*

[к] —
[ч] — + -ськ(ий), -ств(о) → -цьк(ий), -цтв(о):
[ц] —

*Кременчук – кременчуцький,
викладач – викладацький,
молодець – молодецький – молодецтво;*

[х] —
[ш] — + -ськ(ий), -ств(о) → -ськ(ий), -ств(о) :
[с] —

*волох – волоський ;
товариш – товариський, товариство;
Залісся – заліський.*

Виняток становлять поодинокі прикметники на **-ськ(ий)**, утворені від слів іншомовного походження: *тюркський, баскський, казахський, меккський, цюріхський, нью-йоркський.*

Якщо основи іменників закінчуються на інші приголосні, то ці зміни на письмі не передаються:

кандидат – кандидатський,
люд – людський,
партизан – партизанський,
Брест – брестський.

2. Зміна приголосних перед суфіксом **-и** (**ий**).

При творенні вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників кінцеві приголосні основи перед суфіксом **-и** (**ий**) змінюються:

[Г] —————
[Ж] ————— + -и (ий) → жч / *дорогий* – *дорожчий* – *дорожче*;
[З] ————— / *важкий* – *важчий* – *важче*;
/ *вужкий* – *вужчий* – *вужче*.

3. Зміна сполучень приголосних **-цьк-, -ськ-, -зьк-, -ск-, -шк-**.

Ці зміни відбуваються і передаються на письмі:

а) -цьк- —————
-ськ-, -ск- ————— + ин (а) / чч : *донецький* – *Донеччина*;
/ одеський – *Одещина*;
щ : *віск* – *вощина*;

Виняток: галицький – Галичина.

б) -ськ- —————
-шк- ————— + енк (о), -цк / щ: *Тодоська* – *Тодоценко*, *Тодоцин*
/ *Терешко* – *Терещенко*, *Терещук*;
жч: *Кузько* – *Кужченко*.

Вправа 34. Від поданих власних назв утворіть прикметники за допомогою суфікса **-ськ** (**ий**) і запишіть їх у три колонки:

- 1) ті, у яких внаслідок злиття двох приголосних утворилися звукосполучення **-зький**, **-цький**, **-ський**;
- 2) ті, у яких перед **-ський** пишеться знак м'якшення;
- 3) ті, у яких м'якість приголосного перед **-ський** знаком м'якшення не позначається.

Сиваш, Лохвиця, Ірпінь, Ворзель, Поділля, Острог, Волноваха, Лопань, Оскіл, Одеса, Юкатан, Устилуг, Бершад, Вишніпіль, Ангола, Оболонь, Несвіж, Арциз, Забайкалля, Ізмаїл, В'ятка, Ільмень.

Вправа 35. Від поданих іменникових основ за допомогою суфікса **-ськ (ий)** утворіть прикметники; обґрунтуйте наявність чи відсутність змін кінцевих приголосних основи.

Запоріжжя, Донецьк, Буг, Рига, козак, таджики, чуваші, калмики, , киргизи, печеніги, скіфи, якути, татари, німці, поляки, українці, чехи, латиші, литовці, Волга, Кавказ, Карпати, Гамбург, Балхаш, Іртиш, Петербург, Єкатеринбург, Цюріх, Вашингтон, студент, університет, Париж, Лейпциг, Кременчук, Ужгород, Чернігів, Одеса.

Вправа 36. У якій групі прикметників з суфіксом **-ськ-** не відбувається чергування приголосних. Чому?

1. *Кременчуцький, золотоніський, латинський, люксембурзький.*
2. *Нью-йоркський, тюркський, казахський, цюрихський.*
3. *Ладозький, таганрозький, сіракузький, словацький.*
4. *Виборзький, гаазький, французький, криворізький.*
5. *Карабаський, талиський, меккський, лейпцизький.*
6. *Страсбурзький, острозький, абхазький, запорізький.*
7. *Черкаський, чеський, суецький, калмицький.*
8. *Чуваський, воронезький, норвезький.*

Вправа 37. За допомогою суфікса **-ин(а)** утворіть, де можна, назви територій.

Області: *Київська, Волинська, Черкаська, Дніпропетровська, Полтавська, Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Запорізька, Івано-Франківська, Кіровоградська, Чернігівська, Луганська, Сумська, Херсонська, Миколаївська, Львівська, Харківська, Чернівецька, Донецька, Одеська, Закарпатська.*

Вправа 38. Перекладіть українською мовою. Порівняйте правопис виділених слів у російській і українській мовах.

1. *Стояла сухая серая погода Одесского марта.* (В. Китаев).
2. *У крыльца комендантского дома казак держал под уздцы прекрасную белую лошадь киргизской породы.* (О.Пушкин).
3. *Оркестр исполнял музыку чешского композитора Берджиха Сметаны.*

Вправа 39. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Від шахт (Донецьк+**-ськ(ий)**) і до хвиль Дунаю співаєш ти, мій рідний краю. (В. Сосюра).

2. Вже не вперше з (Запоріжжя+**-ськ(ої)**) Січі прилітали на Україну орли-запорожці на поміч поневоленим братам.
(*А. Кащенко*).
3. Моя (солдат+**-ськ(а)**) доля почалася далеко-далеко від рідних країв.
(*П.Загребельний*).
4. Із воїнами йшов поет, незримий, проти (фашист+**-ськ(их)**) танків і гармат.
(*М.Рильський*).
5. (Птах+**-ств(о)**) веселе примовкло.
(*П.Тичина*).
6. Сонце запалило зеленим вогнем (кінь+**-ськ(ий)**) щавель.
(*М.Коцюбинський*).
7. Бліде сонце, показавшись на мить, висипало з-за хмар на землю своє останнє (багатий+**-ств(о)**).
(*М.Коцюбинський*).
8. (Хват+**-ськ(ий)**) сержант Василь у (танкіст+**-ськ(ому)**) комбінезоні, в ребристому шоломі стоїть біля танка і посміхається.
(*С.Журахович*).

Чергування у-в, і-й

Звуки в кожній мові поєднуються за певними правилами. Українська мова відзначається милозвучністю, яка пояснюється насамперед гармонійним співвідношенням голосних і приголосних звуків. У середньому приблизно на 2 голосні звуки припадає 3 приголосні, тобто в українських словах збіг приголосних буває частіше, ніж збіг голосних. Милозвучність української мови досягається уникненням важкого для вимови збігу тих чи інших звуків. Наприклад: *зі мною (а не з мною), розібрати (а не розбрати)*. Українська мова уникає і збігу голосних *павук (а не паук), руїна (а не руїна)*, хоча зрідка він відбувається, як-от: *поіменний, позаочі, виокремити, давньоукраїнський*; і збігу приголосних, важкого для вимови, що закріплено такими орфограмами як спрощення у групах приголосних (*проїзний, радісний*), зміни приголосних при творенні слів (*птаха - птаство, козак - козацький*), подвоєння (його відсутність у словах *честю, фальшю*), вживання префіксів *розі-, зі-* (*розігнатися, зігріте*). Цій меті підпорядковане чергування голосних [у], [й] з приголосними [в], [й], що відповідно закріплюється й на письмі.

Чергування у – в, і – й залежить позицій їх у реченні та від темпу й ритму мовлення: *зайшов у кімнату, зайшла в кімнату; білий і чорний, весна й літо.*

Основні випадки чергування у-в

(чергуються як прийменники у, в так і префікси у-, в-)

У	В
1. Між приголосними: <i>підпункт у плані, ходив у лахмітті.</i>	1. Між голосними: <i>працювала в офісі, ходила в аптеку.</i>
2. На початку речення перед приголосним: <i>У майстра повен дім достатку (Нар. тв.)</i>	2. На початку речення перед голосним: <i>В один чобіт дві ноги не взуєш (Нар. тв.)</i>
3. Після голосного перед наступним в, ф, льв, св, тв, хв : <i>була у Львові, переконана у своєму.</i>	3. Між голосним і приголосним (крім в, ф, льв, св, тв, хв): <i>Однією рукою в долоні не сплеснеш (Нар. тв.)</i>
4. Після паузи, розділового знака перед приголосним: <i>Озеро, у якому старій жабі по коліна. А дочка – у плач.</i>	

Чергування неможливе, якщо:

1. Воно змінює значення слова, наприклад: *уклад – вклад, управа – вправа, удача – вдача.*
2. Слово вживається лише з **в** або **у**, наприклад: *влада, вулиця, взаємини, угода, уява, усний.*
3. У словах іншомовного походження: *ультрамарин, уран, утопія.*
4. У власних назвах: *Уругвай, Угорщина, Врубель, Власенко, Уласенко.*

Основні випадки чергування і – й
(чергуються як сполучники **і, й**,
так і початкові **і-, й-** у деяких словах)

І	Й
1. Між приголосними: <i>брат і сестра, любов і піклування.</i>	1. Між голосними: <i>відразу й пообідали, тоді й адресу запиши.</i>
2. Після голосного перед наступними й, я, ю, є, ї : <i>Оля і Юрко, знає і його, і її.</i>	2. Між голосним і приголосним: <i>Дуже гарно й тихо було в лісі (Панас Мирний)</i>
3. Після паузи, розділового знака: <i>Восени // і горобець багатий (Нар. тв.)</i>	
4. На початку речення: <i>І шумить, і гуде, дрібний дощик іде (Нар. тв.)</i>	
5. При зіставленні або протиставленні слів: <i>Має роги і ноги, а держиться підлоги</i> (Нар. загадка про стіл). <i>Минуле і сучасне, батьки і діти.</i>	

Вправа 40. Запишіть словосполучення, вставивши у - в, і - й

I. Зібрались дома (у, в) Ірини, заглиблююь (у, в) роботу, знайду підтримку (у, в) батьків, працюю (у, в) школі, народилася (у, в) Львові, питаю (у, в) мами, пірнаю глибоко (у, в) воду; (у, в)чора був дощ; (у, в)сі студенти (у, в)зяли участь (у, в) підготовці зустрічі; (у, в)сякий прагне кращого (у, в) житті; (у, в)чора були (у, в) театрі.

II. Студенти (і, й) аспіранти, вчора (і, й) сьогодні, зібралися сусіди (і, й) родичі, зупинився (і, й) спитав, учні (і, й) учителі, звук (і, й) буква, хліб (і, й) сіль, засць (і, й) їжак,

фрукти (і, ї) овочі, груша (і, ї) яблуко, борщ (і, ї) каша, вуз (і, ї) школа, школа (і, ї) вуз, зупинився (і, ї) спитав, вміти читати (і, ї) писати, чорнобривці (і, ї) айстри, вовк (і, ї) ягня, молоко (і, ї) сир.

Вправа 41. Перепишуючи прислів'я, розкрийте дужки, вибираючи з них потрібні букви згідно з правилами чергування у-в, і-ї.

1. До слова (і, ї) де (і, ї) прислів'я. 2. Не (у, в)чи плавати шуку: шука знає (у, в)сю науку. 3. Просився вовк (у, в)пастухи, а свиня (у, в)городники. 4. Жать (у, в)день душно, а (у, в)ночі кусають комарі. 5. (У, В) лісі був, а дров не бачив. 6. Лежачи, (і, ї) сокира іржею візьметься. 7. Оправ його хоч (у, в) рами, а він (у, в)се такий самий. 8. Хто (у, в) роботі, той (і, ї)(у, в) турботі. 9. Вік живи – вік (у, в)чись. 10. Як (у, в)лісі гукнеш, так (і, ї) відгукнеться (Нар.тв.).

Вправа 42. Переписати та відгадати загадки, вставити пропущені у-в, і-ї згідно з правилами чергування та пояснити їх вживання.

1. Скатертина біла ...сю землю ...крила. 2. Сидить дівчина ... коморі, а коса її на дворі. 3. ...де лісом – не шелестить,...де водою – не плюскотить. 4. Чорне сукно лізе ... вікно. 5. Два брати ... воду дивляться , а повік не зійдуться. 6. Не вода ... не суша, на човні не попливеш ... ногами не підеш. 7. У зеленому жакеті, хоч ... плавати мастак , а не риба ... не рак. 8. ...ночі гуляє, ...день спочиває , має круглі очі, бачить серед ночі. Стоїть собі на току, ... червоному ковпаку. Сидить дівчина ... траві, лице її ... крові (Нар.тв.).

Вправа 43. Перепишіть словосполучення, добираючи з дужок потрібні сполучники й прийменники.

Принесено (і, ї) складено; сміх (і, ї) сльози; (у, в) полі (і, ї) на городі; жити (у, в) Києві; позеленіло (у, в) очах; прибути (у, в) очах; прибути (у, в) Аргентину; кімнати (і, ї) коридори; газети (і, ї) журнали; був (у, в) сусіда; бачити (в, у, уві) сні; іди (і, ї) скажи; слова (і, ї) діла; Степан (і, ї) Олексій; малював (у, в) зошиті; пригода (у, в) дорозі; батьки (і, ї) діти; робота кипіла (у, в) полі; спить озеро (і, ї) очерет.

Вправа 44. Впишіть, де можливо, замість крапок слова з початковим у, в. Поясніть, чи змінюються від цього значення слів.

Зразок: *вславлений - уславлений (значення не змінюється); вправа-управа (значення змінюється: завдання-установа).*

Вверх -...; вражений -...; вдержати -...; вклад -...; внаслідок -...; вправляти -...; вморити -...; враження -...; вп'ятеро -...; врожай -...; вставати -...; вгрітий -...; вступ -...; вдача -...; всячина -...; вчення -...; вишир -...; вхитритися -....

Вправа 45. Перепишіть речення. Поясніть чергування [у] з [в], [і] з [й]; з'ясуйте причини, що інколи порушують ці чергування.

1. В полях твоїх кривою ходою пройшла гроза безумних лихоліть (*В. Сосюра*). 2. У очах твоїх зоряні ночі, я не люблю тільки сонячні дні (*В. Сосюра*). 3. Тільки промені ранкові пробіжать між дерева, він уже в корівникові й на конюшні побував (*А. Малишко*). 4. Осінні зорі започинались у Дніпрі (*П.Тичина*). 5. Я славлю братство проліска й заліза (*Т. Мельниченко*). 6. Душа, недавно дика і пуста, знов жити і любити хоче (*В. Пришвін*). 7. У кожного, як стверджує одна романтична сага, є два береги – од якого людина одпливає і до якого має неодмінно причалити (*В.Скуратівський*). 8. Поглянь: уся земля тремтить в палких обіймах ночі (*Олександр Олесь*). 9. Коли в дорогу ти збирався, казала мати, як прощавсь, щоб і чужого научався, й свого ніколи не цуравсь (*В. Білецький*).

Вправа 46. Перепишіть, вставляючи замість крапок у або в, і або й, поясніть умови чергування.

1. Над чорнобривцями ... саду останнє яблуко висить. Останній лист ...пав на чорнобривці ...чора (*М. Вінграновський*). 2. На землю тихо золото багряне спада з дерев, немов чиясь рука його зрива, ... воно покірно тоне, ... даль прозора, синя ... дзвінка. 3. Любіть ...країну ... квітці ... пташині, ... електровогнях, ... пісні ... кожній, ... думці, ... дитячій ... усмішці, ... дівочих очах, ... стягів багряному шумі... (*В. Сосюра*). 4. Хліб ...сьому голова (*Нар. тв.*). 5. Сонця ... мішок не ...ловиш (*приказка*). 6. Я ...шов ... чув крізь стіни ... крізь клени, ти шепотіла: я люблю (*М. Вінграновський*). 7. В душі моїй пісні ... мрія моря, жага жадань ... спомини, мов квіти, як ... краплині ...світиться зоря, як ... зіниці світ ...весь відбито. 8. Усе ... мені, і я живусьому, як тихий промінь ... сяйві золотому, коли зоря кладе квітки на брук (*В. Сосюра*). 9. День ... ніч – вони ... роботі, але німіли руки ... спина (*Леся Українка*). 10. Цілив ... орла, та попав ... вола (*приказка*).

III. ОРФОЕПІЯ

Поняття орфоєпії

У процесі формування й розвитку української літературної мови поступово складаються її вимовні норми. Дотримання норм літературної вимови має велике значення, становить один із суттєво важливих показників загальної культури особи, створює необхідні передумови для ефективного користування літературним мовленням у різних сферах суспільного життя.

Розділ мовознавчої науки, який займається вивченням і систематизацією норм і правил літературної вимови, називається **орфоєпією** (гр. orthoepia – orthos – правильний і epos - мовлення). Крім сукупності правил вимови, до неї відносять також наголос та інтонацію.

До найважливіших ознак української літературної вимови належить унормованість – це загальноприйняті й узвичаєні в мовній практиці українського народу норми вимови звуків і звукосполучень, наголошування, вживання слів, правила словозміни, словотворення, словосполучення тощо.

Порушення норм орфоєпії можуть зумовлюватися впливом правопису на вимову і впливом діалектів та інших мов.

Основні правила української орфоєпії

Вимова голосних:

1. Наголошені й ненаголошені голосні вимовляються чітко й виразно, за винятком ненаголошених голосних [е], [и], [о], які зазнають незначних якісних змін відповідно до наступного звукового оточення:

а) ненаголошений [е] вимовляється з наближенням до [и] перед складом з [і], [и], [у]: [ни^ес'імо], [ни^ес'і], [ни^ес'у]; менш помітно перед складами з іншими голосними, особливо з [е]: [не^еслá], [не^еслó];

б) ненаголошений [и] наближається у вимові до голосного [е] сильніше перед складами з [е], [а]: [пе^исáти], [пе^исéмна]; меншою мірою ця зміна виявляється перед складами з іншими голосними, особливо з [і] та [и], а також у кінці слова: [пи^иш'імо], [си^ид'іт'], [нос'іти^и];

в) ненаголошений [о] перед складом з наголошеним [у] вимовляється як [о^у]: [ко^ужу́х], [го^улу́бка], [со^ују́з].

2. В українській мові відсутнє акання. Отже, у наголошеній і ненаголошеній позиціях голосний [о] не наближається до [а]: *Одеса* [одéса], *нога* [нога́], *голова* [голова́], *молоко* [молоко́] та інші.

Вимова приголосних:

1. Специфічною рисою української орфоепії є тверда вимова губних звуків [б], [п], [в], [м], [ф]: *дуб* [дуб], *степ* [стéп], *кров* [крóў], *верф* [вéрф], *сім* [с'ím]. Напівпом'якшено вони вимовляються перед [і]: *бігти* [б'ігти], *мішок* [м'ішо́к], *пісок* [п'ісо́к], а також в окремих словах іншомовного походження: *бюро* [б'урó], *пюре* [п'урé], *фюзеляж* [ф'узе^л'аж].

2. У запозичених словах вимовляється звук [ф]: *фізика* [ф'ізі^к'а], *фея* [фéја], *фактор* [фáктор], *цифра* [ціфра]. У власне українських словах вживається звукосполучення [хв]: *хвіст* [хв'іст], *хвіртка* [хв'іртка], *хворий* [хвóри^ї], *хвоя* [хвóја], *хвилюватися* [хви^л'увáти^с'а], *хвастун* [хвасту́н].

3. Твердо вимовляються всі шиплячі звуки: *ніч* [ніч], *плащ* [плáщ], *ріж* [р'іж], *чорт* [чóрт], *жолудь* [жóлуд']. Напівпом'якшено шиплячі можуть вимовлятися у словах: *клочья* [клóч'а], *збіжжя* [з'б'іж'а], *піддашшя* [п'ід:áш'а] та перед *і*: *шість* [ш'іс'т'], *жінка* [ж'інка], *чітко* [ч'ітко].

4. Дзвінки приголосні перед глухими та в кінці слів вимовляються дзвінко, наприклад: *губка* [губка], *казка* [казка], *колодка* [колóдка], *віз* [в'із], *дід* [д'ід]. Глухо вимовляється [з] лише у прийменниках і префіксах: [с хáти^с], [с поро́га], [спи^с'гáти^с] (орф. з хати, з порога, спитати). У префіксі *роз-* і *без-* у позиції перед глухим приголосним поширена паралельна вимова [з] і [с]: [розп'уска] та [росп'уска]; [бе^з'зпе^р'éчно] та [бе^с'спе^р'éчно] (орф. *розписка*, *безперечно*).

Приглушується також приголосний [г] під впливом наступного глухого звука (асиміляція за глухістю), наприклад: *нігті* – [ніхт'і], *вогкий* – [вóхки^ї], *легко* – [лéкко].

5. Глухі приголосні перед дзвінками у межах слова вимовляються дзвінко (асиміляція за дзвінкістю), наприклад: [молод'ба] – *молотьба*; [вогзál] – *вокзал*; [прóз'ба] – *просьба*; [наж брát] – *наш брат*.

6. Усі приголосні перед голосними [и] та [е] в українській мові вимовляються твердо, наприклад: *тихо* [túxo], *степ* [stép], *Олена* [олéна], *риба* [рúба], *хитрий* [хúтри^єї]. Виняток становлять слово *ле* (та похідні від нього), *третє* [трéг'е], *синє* [сúн'е], *могутнє* [могúт'н'е] тощо.

7. Тверда вимова властива також приголосному [р] у кінці слова та в кінці складу: *снігур* [с'н'ігúр], *серйозний* [се^нрjóзни^єї], *курйозний* [курjóзни^єї], *вірте* [в'írте], *секретар* [се^нкре^нтáр], *гіркий* [г'іркúї]. Виняток становить російське прізвище *Горький* [гор'ки^єї].

8. Приголосний [ц] у кінці слів та перед деякими голосними у межах слова вимовляється м'яко: *кінець* [к'інéц'], *хлопець* [хлóпе^нц'], *палець* [пáле^нц'], *вівця* [в'іўц'á], *околиця* [окóли^нц'а]. Лише у запозичених словах та звуконаслідуваннях звук [ц] вимовляється твердо: *палац* [палáц], *шприц* [шпрúц], *клац* [клáц], *бац* [бáц].

9. Буквосполучення *дж*, *дз* можуть мати два варіанти читання (вимови):

а) якщо вони передають один звук у межі морфем, то вимовляється, як аффрикат, тобто злито, як один звук: *дзвоник* [дзвóни^єк], *дзеркало* [дзéркало], *джміль* [джм'іл'], *ходжу* [ходжú], *відрядження* [в'ід'р'áджé^н'н'а], *дзига* [дзúга], *дзьоб* [дз'óб], *бджола* [бджóлá].

б) якщо ж [д] і [з], а також [д] і [ж] належать до різних морфем, наприклад до префікса й кореня, то вимовляються як два окремих звуки: *надзвичайно* [надзвi^ча́йно], *підживити* [п'іджи^вíти^є], *підзвітний* [п'ідзв'ітни^єї], *віджимати* [в'іджи^мáти^є].

10. Звуки [д], [т], [з], [с], [ц], [дз] перед наступними м'якими, пом'якшеними приголосними або перед [і] вимовляються м'яко: [п'іс'н'а], [д'н'á], [рáд'іс'т'], [с'л'озá], [т'ін'], [з'ір], (орф. *пісня*, *дня*, *радість*, *сльоза*, *тінь*, *зір*).

Але на межі морфем, а також на межі слів тверда вимова цих приголосних звичайно зберігається: [бе^нзіме^н:и^єї], [медінсти^єтút], [д'ід і баба] (орф. *безіменний*, *медінститут*, *дід і баба*).

11. М'яко вимовляються приголосні [с], [з], [ц] у відповідних суфіксах *-ськ*, *-зьк*, *-цьк*: *селянський* [се^нл'áнс'кії], *паризький* [парúз'кії], *козацький* [козáц'кії].

12. У кінці слова або складу, а також на початку слова перед приголосним звук [в] вимовляється як [ў], тобто голосний, який не

утворює складу (нескладотворчий), а звук [j] в аналогічній позиції – як [й]. Наприклад: *правда* [праўда], *сів* [с'іў], *йти* [йту], *майка* [ма́йка].

13. У невеликій групі слів, переважно іншомовних, вимовляється приголосний звук [r], наприклад: *танок* [та́нок], *тава* [та́ва], *агрус* [а́грус], *грати* [гра́ти], *гудзик* [гу́дзи^к], *гедзь* [ге́дз] та ін.

14. Внаслідок різних асимілятивних процесів окремі сполучення приголосних зазнають у вимові наступних змін:

- жц – і (у *книжці*) > [з'ц']: [кні́з'ц'і];
- шц – і (у *пляшці*) > [с'ц']: [пл'а́с'ц'і];
- чц – і (в *обручці*) > [ц']: [обру́ц':і];
- тц – і (на *нитці*) > [ц']: [ні́ц':і];
- ться (*бореться*) > [ц']: [бо́ре^нц':а];
- шся (*сміється*) > [с']: [с'м'і́єс':а];
- жся (*намажся*) > [з'с']: [нама́з'с'а];
- чся (*морочся*) > [ц']: [моро́ц':а].

Конкретна реалізація наведених норм вимови пов'язана з відповідними відмінковими формами іменників та дієслівними формами.

Вправа 47. Прочитайте текст за правилами української орфоєпії. Зверніть увагу на наголошені та ненаголошені голосні. Поясніть, які голосні у ненаголошеній позиції якісно змінюються, а які свою якість не змінюють порівняно з ненаголошеною позицією.

Спереду слалася пітьма, а крізь неї довгою гадюкою поблискувало гирло, зникаючи в гущавинах непролазних очеретів. Години півтори ми їхали мовчки. Проїхали гирло, Голубів лиман, заросле озерце і коротке друге гирло до річки.

На річці було тихо, і на її гладкій поверхні виблискувало сонце. Завжди, коли ми рушали горішнім шляхом, ми напружували всі сили, безперестанно веслуючи. Ми йшли проти прудкої течії, що несла води до недалекого Дніпра, і тут був завжди опір, хоча б на поверхні ріки не було жодної зморшки.

(І. Досвітній)

Вправа 48. Звуки [a], [o] вимовляйте чітко й виразно в наголошених і ненаголошених складах. Стежте, щоб [a] не був переднім або занадто заднім чи лабіалізованим. Звук [o] вимовляйте енергійно, напружено, не допускаючи призвуку [y], але й не дуже відкрито.

Хата, копита, Параска, розумний, золото, валка, заповіт, караван, сорок, ставав, колода, ватага, болючий, дзьобати, вага, молодод, галас, зам'явся, пропасти, гнобитель, добродушно, маска, баран, гармата, ходімо, голова, Варвара, банка, століття.

Вправа 49. Прочитайте наведені слова російською і українською мовами. Вимовляючи російський звук [ы], напружуйте язик: відсувайте його назад. При вимові українського [и], навпаки, розслабляйте язик, просовуючи його наперед і трохи вниз, настроюючи вимову [и] на український звук [е]. Цьому допомагає помірне розтягування губ.

Мило – мыло; сир – сыр; поли – полы; рити – рыть; ридати – рыдать; води – воды; балик – балык; вити – выть; нити – нить; кози – козы.

Вправа 50. У наведених словах виразно вимовляйте [и] та [і] після [ж], [ч], [ш], а самі ці приголосні вимовляйте не як м'які, а як напівпом'якшені.

Кошик, жінка, корчі, кошіль, заячі, по-заячи, шиючи, чисто, вузьі, шість, широкі, воровий, на межі, пожива.

Вправа 51. Ненаголошений [е] вимовляйте з наближенням до [и], як [е^и], а ненаголошений [и] вимовляйте з наближенням до [е], як [и^е].

[пе^ире^ерва], [ди^ева^к], [тре^епе^ит], [зи^ема^а], [лі^іте^іра], [ви^еби^ера^н:а], [ле^іге^н:ко], [ди^ере^ктор], [ме^іте^ілі^ек], [ко^іті^ек], [не^іве^ісе^{лі}ї], [ле^іле^{ка}], [ди^іма^р].

Вправа 52. З'ясуйте різницю у вимові звуків, позначених літерою *в*. Запишіть слова фонетичною транскрипцією.

Лев, вчитель, вогонь, острів, кров, вік, Київ, дівчина, вписав, все, їв, правда, півень, вхопив, знав, сімба, вгорі, півметра, ховати, робив, лив, вдень, був, вдосталь, спів, стовп.

Вправа 53. Перепишіть слова і поставте на місці крапок літеру *ф* чи буквосполучення *хв*. Прочитайте їх.

...акт, у... ала, ...едір, ...алити, ...ігура, ...іст, ...ілолог, ...акел, ...іртка, ...онетика, ...ах, ...иля, не...ороц, ...орпост, ...онтан, ...оц, ...окус, ...азан, ...оріти.

Вправа 54. Перевірте за словником і поставте у словах потрібну літеру *г* або *ґ*. Перепишіть і прочитайте слова. Поясніть випадки, коли ці літери виконують смислорозрізнявальну функцію.

...імн, ...рівна, ...удзик, ...ордий, ...анок, ...олий, во...кий, ...рунт, доро...а, а...рус, ...уля, ...рати, з...аснути, ...ава, ...арбуз, ...едзь, ...ніт, ...римати, ...речний, ...валт, ху...а, ...риб.

Вправа 55. Чітко прочитайте наведені слова. Пам'ятайте при цьому, що перед [і] виступають напівпом'якшені шиплячі приголосні [ж'], [ч'], [ш'], [дж'], а також подовжені приголосні [ж':], [ч':], [ш':].

Нічю, бриджі, жінка, шість, піддашшя, ножі, калюжі, чітко, спишіть, у тиші, сумішшю, овечі, овочі, дружність, калачі, затишшя, миші, Запоріжжя, стережімо, пожежі, передпліччя, грачі.

IV. ГРАФІКА Й ОРФОГРАФІЯ

Поняття графіки й орфографії

Для передачі усного мовлення на письмі в українській мові існує певна сукупність знаків. Це букви алфавіту, знак наголосу, апостроф, дефіс. До графічних знаків належать також засоби пунктуації – крапка, кома, тире, двокрапка, лапки та ін. Все це і вивчає розділ мовознавства **графіка** (від гр. *ggrafo* – пишу, маляю).

Основним графічним засобом передачі звуків мови є букви.

Сукупність букв, розташованих у певному порядку, називається **алфавітом**.

В українському алфавіті 33 букви. Голосні звуки позначаються буквами **а, о, е, у, и, і**. Літери **я, ю, є, ї** передають на письмі голосні звуки, але в поєднанні з приголосним **й** або ж для позначення м'якості попереднього приголосного.

Приголосні звуки позначаються букви, кожна з яких має назву. Літери в алфавіті розташовуються таким чином:

А, а	Б, б	В, в	Г, г	Ґ, ґ	Д, д	Е, е	Є, є	Ж, ж
а	бе	ве	ге	ґе	де	е	є	же
З, з	И, и	І, і	Ї, ї	Й, й	К, к	Л, л	М, м	Н, н
зе	и	і	ї	йот	ка	ел	ем	ен

О, о	П, п	Р, р	С, с	Т, т	У, у	Ф, ф	Х, х	Ц, ц
о	пе	ер	ес	те	у	еф	ха	це
Ч, ч	Ш, ш	Щ, щ	Ю, ю	Я, я		Ь		
че	ша	ща	ю	я		знак		
						м'якшення		

Як правило, кожна буква українського алфавіту, яка передає приголосний на письмі, означає один звук. Проте є випадки, коли повної відповідності між звуками й буквами немає.

Звуки [дж], [дз] передаються на письмі двома буквами. Літера **щ** завжди позначає два звуки: [ш] і [ч], а **ь** зовсім не позначає звука і служить для передачі м'якості попереднього приголосного.

Літери **я, ю, є, ї** передають відповідно два звуки (дві фонем) [йа], [йу], [йе], [йї] у позиціях на початку слова, після голосного, знака м'якшення та апострофа.

Літера **г** передає в українській мові **фарингальний** звук-фонему [г]: *голова, загадка, сніг*.

Третім виданням Українського правопису повернуто в український алфавіт літеру **г**. Вона передає на письмі задньоязиковий зімкнений (проривний) приголосний звук [r], що трапляється у власне українській і давно запозичених словах, наприклад: *агрус, тава, гадка, танок, тандж, татунок, твалт, тедзь, телготати, тирлига, тогель-могель, грасувати, гранчак, грати (іменник), гречний*.

Графіка тісно пов'язана з **орфографією** (від гр. orthos – прямий, правильний, рівний і grapho – пишу), розділом науки про мову, в якому розглядаються правила передачі звукової мови на письмі.

Орфографія та графіка хоча й зв'язані між собою, але не тотожні. Графіка є засобом, інвентарем орфографії, а орфографія – це правила вживання графічних засобів.

Основний розділ орфографії – розділ про позначення звуків мови буквами і про передачу на письмі звучання слова.

Не викликає труднощів написання вимовлюваного слова, якщо виконується одна з вимог графіки – кожному звуку мови має відповідати окрема літера (*дим* [дим], *лис* [лис], *хата* [хата]). Складніше, коли одна буква може позначати різні звуки, як,

наприклад, у словах *легенький* [лє^нгєн'ки^нї], і *легкий* [лєх'ки^нї], *зсунути* [с:ўнути^н]. Тому одним із завдань орфографії є урегулювання засобів графічної передачі мовлення – звуко-буквеного, контактено-дефісно-розділового написання, вживання апострофа, великої і малої букви, риски як знака переносу з рядка в рядок.

Таким чином, орфографія усталює єдині правописні правила та норми літературної мови, забезпечує однакове прочитання слова, бо правила надають йому однакового графічного образу.

Принципи української орфографії

Українська орфографія базується на чотирьох принципах правопису: фонетичному, морфологічному, історичному (традиційному), семантичному (диференціюючому).

Фонетичний принцип полягає в тому, що слова пишуться так, як вимовляються. За цим принципом пишеться більшість слів української мови. Наприклад: *зима, краса, мудрий*.

Морфологічний принцип написання полягає в тому, що значущі частини слова пишуться незалежно від їх звучання, тому потрібно точно знати будову слова (морфеми), щоб правильно його передати. Наприклад, за морфологічним принципом передаються на письмі ненаголошені голосні [e] [и]: *село, низовина*; збіг приголосних: *віддзвонити, осінній*; приголосні, що змінили своє звучання в результаті асиміляції: *каччі, робиться, молотьба*.

Історичний або традиційний принцип полягає в тому, що слово пишеться так, як писалося раніше, тобто традиційно. Хоча в сучасній мові таке написання не пояснюється ні граматичною будовою, ні вимовою. Наприклад, у словах *леміш, лемент, комин, кишеня, лиман* традиційним є вживання звуків [e] [и], які не перевіряються наголосом. За традицією використовуються букви **я, ю, є, ї, щ** для позначення двох звуків тощо.

Семантичний або диференційний принцип полягає в розрізненні значень слів при їх написанні. Наприклад, *земля* (грунт) і *Земля* (планета), *нагору* (прислівник) і *на гору* (прийменник з іменником).

Більшість мовознавців визначають, що основним принципом українського правопису є **морфологічний** принцип. Саме на ньому базуються основні орфографічні правила й орфограми.

Під **орфограмою** розуміють написання слова, яке може бути передане не одним, а кількома способами, але для якого прийнято лише один спосіб написання, закріплений в системі правил орфографії.

Орфографічне правило – це особливі інструкції, у яких перераховуються (називаються) умови вибору тих чи інших єдино прийнятих усіма написань.

Орфограми. Графічне виділення

Орфограми	Приклади
Букви <i>е, и</i> написання яких перевіряється	<i>весна, бо <u>в</u>есни</i>
Буква <i>о</i> написання якої перевіряється	<i>розумний, бо <u>р</u>озум</i>
Букви <i>е, и</i> написання яких не перевіряється	<i>пенал, дитина</i>
Буква <i>о</i> , що не перевіряється	<i>портфель</i>
Буква <i>а, я</i> у коренях слів перед наголошеним <i>а</i> (переважно іменників, прикметників)	<i>кал<u>а</u>ч, хазя<u>я</u>їн</i>
Букви <i>о, а</i> у коренях дієслів перед наголошеним <i>а</i>	<i>к<u>о</u>тити - к<u>а</u>тати</i>
Букви <i>е, і</i> у коренях дієслів	<i>пл<u>е</u>сти - запл<u>і</u>тати</i>
Букви <i>е, и</i> у коренях дієслів	<i>т<u>е</u>рти - вит<u>и</u>рати</i>
Букви <i>о, е, и</i> у коренях іменників	<i>р<u>і</u>к - р<u>о</u>ку, р<u>і</u>ч - р<u>е</u>чі</i>
Букви <i>е, о</i> після <i>ж, ч, ш, щ</i>	<i>ж<u>е</u>рдка, ч<u>е</u>твер, ш<u>е</u>рсть</i>
Букви <i>з, с</i> у префіксах з-, с-	<i><u>з</u>ишити, <u>з</u>жати, <u>с</u>ходити</i>
Буква <i>з</i> в кінці префіксів роз-, без-, через-	<i>ро<u>з</u>повідь, без<u>з</u>цільний</i>
Букви <i>е, и</i> у префіксах пре-, при-	<i>п<u>р</u>екрасний, п<u>р</u>ибережний</i>
Подвоєнні букви у коренях слів	<i>нас<u>ін</u>ня, жит<u>т</u>я</i>
Подвоєнні букви на межі значущих частин слова	<i>об<u>б</u>ити, сон<u>н</u>ий</i>

Букви <i>и, і</i> у словах іншомовного походження	<i>афіша, дисципліна</i>
Одна і дві букви в словах іншомовного походження	<i>клас, антена</i>
Правила вживання апострофа	<i>м'ята, з'єднання</i>
Правила вживання знака м'якшення	<i>молодь, сядьте, неньці –ненька</i>

Вправа 56. Прочитайте. Випишіть з вірша іменники, розташувавши їх в алфавітному порядку.

Ти зрікся мови рідної

*Ти зрікся мови рідної. Тобі
Твоя земля родити перестане,
Зелена гілка в лузі на вербі
Від дотику твого зав'яне!*

*Ти зрікся мови рідної. Твій дух
На милицях жадає танцювати.
Від ласк твоїх закам'яніє друг
І посивіє рідна мати!*

*Ти зрікся мови рідної. Віки
Ти йтимеш темний, як сльота осіння.
Від погляду твого серця й зірки
Обернуться в сліпе каміння.*

*Ти зрікся мови рідної. Нема
Тепер у тебе роду, ні народу.
Чужинця шани ждатимеш дарма –
В твій слід він кине сміх-погорду!*

(Д. Павличко)

Вправа 57. Біля кожного з слів позначте в дужках кількість букв і звуків. Простежте за правильною вимовою цих слів.

Булйон, відрядження, дзеленчати, джгут, дзюрчати, дьоготь, джміль, мільйонер, приходжу, приїжджати, підйом, пуца, тьохкати, становище, щітка.

Вправа 58. Розгляньте таблицю „Орфограми. Графічне виділення”. Доберіть приклади до таблиці.

Вправа 59. Вставте в слова літери **г** чи **ґ**.

...ора, ...удзик. ...уси, дзи...а, ...лина, ...едзь, ...атунок,

...рунт, ...римить, ...валт, ...речка, ...речний, за...рати, ...лянець, об...рун-тований, а...рус, ...уля, ...андж, ...упати, ...ава, ...арно, ...анок, ...алка, ...рамати́ка, енер...ія, ...армонія, ра...у, ...умка, ...і...ант, дзи...а, ...арний, ...олова.

Вправа 60. Поясніть, за яким принципом орфографії написано подані слова, якою мірою відповідає вимова приголосних літерам, що їх позначають.

Казка, каска, вудка, дід, стежка, вогкість, безпечний, спитати, рід, зсунути, списати, розкішно, якби, натхнення, розсипати, сфотографувати, підступитися, анекдот, берегти, мерехтіти, могти, схилити, голубка, молотьба, книжці, просьба, орел – Орел.

Вправа 61. На основі поданих слів поясніть співвідношення між буквами та звуками.

Бур'ян, буряк, під'їзд, оббити, стаття, радиться, дочці, багатство, щітка, джміль, майоріти, гайок, чайка, джерело, розжарити, розшити, льотчик, читальня, хлопець, льон, тютюн, вокзал, свято, щастя.

Вживання великої літери

З великої літери пишуться:

1. Індивідуальні імена людей, імена по батькові, прізвища, прізвиська, псевдоніми. У складних прізвищах, іменах кожна складова частина пишеться з великої літери: *Леся Українка, Дмитро Павличко, Василь Стус, Марко Вовчок, Богдан-Ігор Антонич, Григорій Квітка-Основ'яненко.*

2. Назви дійових осіб у казках, байках, клички тварин, імена міфічних істот, божеств: *Мавка, Телесик, Зевс, Прометей, Дід Мороз, Вовк, Шука, Мурка(кішка), Жучка (собака).*

3. Назви релігійних понять: *Бог, Божя Матір, Син Божий, Святий Дух.*

4. Присвійні прикметники, утворені від власних назв осіб за допомогою суфіксів **-ів, -в, -їв, -ин, ін**: *Грінченків словник, Сосюра́на лірика, Шевченкове слово.*

Примітка:

а) з малої літери пишуться присвійні прикметники, що

входять до складу стійких фразеологічних сполук і наукових термінів: *гордіїв вузол, прокрустове ложе, базедова хвороба, бертолетова сіль*;

б) відносні прикметники на **-ськ(ий)**: *франківські сонети, шевченківські традиції, київські парки, дніпровські кручі*;

в) імена та прізвища, які стали загальними назвами людей і предметів: *кольт (пістолет), дизель (двигун), бостон (тканина)*.

З великої літери пишуться астрономічні, топографічні, та географічні назви: *зірка Альфа Центавра, Чумацький Шлях, Уран, Сатурн, Чорне море, озеро Байкал, Карпатські гори, Кримський півострів, Чорний ліс, місто Біла Церква, село Зелений Гай*.

Усі слова пишуться з великої літери:

1. У назвах держав та автономних адміністративно-територіальних одиниць: *Республіка Болгарія, Арабська Республіка Єгипет, Сполучені Штати Америки*.

2. У назвах найвищих державних органів: *Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Народний Рух України*.

3. Назви найвищих урядових посад: *Президент України, Голова Верховної Ради України, Генеральний Прокурор України*.

4. У назвах державної символіки: *Державний Прапор України, Державний Герб України*.

Тільки перше слово пишеться з великої літери у таких назвах:

1. Центральних установ та організацій, міністерств, їх головних управлінь: *Національний банк України, Міністерство освіти України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури*.

2. Установ місцевого значення: *Вінницький міськвиконком, Львівський обласний відділ охорони здоров'я*.

3. Академій, вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ, музеїв, театрів, парків культури та відпочинку, кінотеатрів: *Національний авіаційний університет, Національна академія наук України, Київська середня школа №140, Палац культури "Україна", Кінотеатр імені О. Довженко, Центральний парк культури і відпочинку, Парк культури імені М.Рильського*.

4. Підприємств, установ, культурних та освітніх закладів: *Книжкова палата, Київський військовий округ, Київський театр оперети*.

5. Партій, міжнародних і закордонних центральних професійних та громадських організацій: *Демократична партія України, Всесвітній конгрес прихильників миру, Федерація незалежних профспілок України.*

6. Назви пам'яток архітектури, замків, храмів: *Андріївська церква, Печерська лавра, Софіївський собор, Золоті ворота.*

7. У назвах історичних подій, державних, міжнародних та релігійних свят: *Полтавська битва, Семирічна війна, Паризька комуна, День незалежності України, День молоді, День знань, Свято української мови, але День Перемоги, Дев'яте травня, 8 Березня, Різдво, Великдень, Зелені свята, Великий піст.*

8. У назвах конгресів, конференцій, договорів, найважливіших документів: *Конгрес захисту миру, Конституція України, Версальський мир, Акт проголошення незалежності України.*

9. У назвах, що беруться в лапки: *газета „Вечірній Київ”, підручник „Історія української літератури”, фірма „Світанок”, готель „Золотий колос”, поема „Енеїда”, роман „Чотири броди”, картина „Дев'ятий вал”, магазин „Вироби з дерева”, медаль „За відвагу”.*

10. Часткові скорочення (абревіатури), утворені від власних назв, пишуться з великої букви, наприклад: *Держплан, Укрпрофрада.*

Часткові скорочення від загальних назв пишуться з малої букви: *міськком, міськрада, педінститут, облвиконком.*

11. Скорочені назви, утворені з початкових букв імен власних і загальних, пишуться з великої літери: *АТС, ТАРС, АЕС, ТЕЦ.*

Скорочення з початкових букв від назв загальних, які вимовляються як звичайні слова, пишуться малими літерами: *неп, загс.*

З малої літери пишуться:

1. Назви посад, звань, учених ступенів: *декан, академік, народний артист України, доцент кафедри психології, кандидат філологічних наук.*

2. Назви титулів, рангів, чинів: *імператор, князь, король, шах, принц.*

3. Назви найвищих державних посад у закордонних країнах: *президент США, прем'єр-міністр Великобританії.*

Вправа 62. Запишіть назви творів Т.Г. Шевченка, які ви знаєте.

Вправа 63. Поясніть уживання великої чи малої букви в поданих словах.

Леся Українка, Вороний, кулон, макінтош, кюрі, ангел, Вовк та Ягня, папуга Кеша, браунінг, гоголівські герої, шевченкові традиції, Мурчині кошенята, рентген, Кобзар, меценат, дніпровські кручі, Франківська стипендія, Київ.

Вправа 64. Запишіть повністю складноскорочені слова, поясніть їх правопис.

ООН, КамАЗ, Кузбас, ощадбанк, КНУ імені Т.Г. Шевченка, наросвіта, спецкор, НАУ, ПАР, Дніпрогес, США, АЕС, райрада, КНР, вуз, Укрінформ, Кабмін України, райвійськкомат, МВФ.

Вправа 65. Перепишіть словосполучення, вживаючи велику чи малу букву, поставте, де треба, лапки.

I. Парк (Б,б)улонський (Л,л)іс, місто (В,в)еликі (Л,л)уки, (П,п)алата мір і вимірних приладів, (Т,т)овариство (З,з)нання, (В,в)ерховна (Р,р)ада України, (М,м)узей українського мистецтва, заповідник (Б,б)ілозерська (П,П)уща, (П,п)алац спорту, підручник (І,і)сторія України, (Д,д)ень космонавтики, населення (Д,д)алекого (С,с)ходу, статуя (П,п)еруна, (М,м)іжнародна (А,а)соціація українців, (М,м)іністерство охорони здоров'я, сузір'я (В,в)еликого (П,п)са, роман (П,п)равда і кривда, (К,к)нижкова палата, медаль (З,з)а відвагу.

II. Місто (Ж,ж)овті води, історія (С,с)ходу, народи (П,п)івдня, наказ (З,з)євса, протока (К,к)арські (В,в)орота, набережна (Л,л)ейтенанта Шмідта, (Б,б)ілоцерківські вулиці, (П,п)ечерський узвіз, (Д,д)онецький (Б,б)асейн, (П,п)іотований комплекс (М,м)ир, (І,і)нститут (У,у)країнської мови, кінофільм (Т,т)іні забутих предків, райони (К,к)райньої (П,п)івночі, сузір'я (В,в)еликої (В,в)едмедиці, (П,п)івнічний (П,п)олос, лісопарк (Г,г)олосіївський, проспект (Д,д)ружби (Н,н)ародів, кінотеатр (Д,д)єсна, журнал (С,с)лово і (Ч,ч)ас, медаль (З,з)а визволення Праги, (Г,г)ромадянська війна.

Вправа 66. Напишіть, де треба, слова з великої букви.

(Ф)ранкові твори, (к)обзарєва пісня, (д)ніпрові води, (м)арієна книжка, (п)етрів батіг, (х)арківський тракторний завод, (с)тефаникові новели, (а)хіллєсова п'ята, (а)вгієві стайні,

(у)жгородський університет, (ш)евченківські читання, (ш)евченківська премія, (с)осюрина лірика, (р)ентгенівські промені, (с)ізіфова праця, (п)іфагорова теорема, (л)омоносівська стипендія, (п)авличкові твори.

Вправа 67. Напишіть, де треба, слова з великої букви й поясніть її вживання.

(К)иево-(п)ечерська (л)авра, (і)саакіївський (с)обор, (з)олоті (в)орота, (с)офіївський (с)обор, (с)обор (п)аризької (б)огоматері, (к)уликівська (б)итва, (д)ень знань, (с)вято (п)еремоги, (д)ень (п)еремоги, (к)оліївщина, (з)енеральний (п)рокурор України, (з)олова (п)резидії (в)ерховної (р)ади, (м)аршал авіації, (д)октор (х)імічних (н)аук, (к)абінет (м)іністрів України, (б)агамські (о)строви, (п)івденно-(а)тлантична течія, (п)івнічно-(с)ибірська (н)изовина, (а)сканія-(н)ова, (к)авказький хребет, (л)атинська (а)мерика, (м)армурове (м)оре, (з)атока (с)вятого (л)аврентія, (к)омета (з)алея, (м)олочний (ш)лях, (а)лтайський (к)рай.

Вправа 68. Перепишіть текст, слова, де треба, напишіть з великої літери і поясніть їх правопис.

Славний Київ на віки!

Київ... Русь... Україна... Ці слова з глибокою шанобою і гордістю промовляє кожний свідомий (у)країнець, бо виражають вони духовну близькість до землі своїх батьків, родоводу (у)країнського, його славної і водночас трагічної історії.

Ось уже понад 15 століть височіє на (д)ніпровських схилах (з)олотоверхий Київ, якому випала історична місія стати “матір’ю міст руських”, “відіграти важливу роль у формуванні однієї з найбільших держав середньовічної (є)вропи – (к)иївської (р)усі”. Віками витворювалася традиція йти до Києва, як колись прочани йшли до святих місць, щоб поклонитися своїм предкам, пережити духовне єднання зі своїм родом.

Софія (к)иївська і (з)олоті (в)орота княжого міста, (в)идубецький монастир і (к)иево-(п)ечерська (л)авра із залишками (у)спенського собору, старовинний (п)оділ і сивочолий (б)орисфен – (д)ніпро – все це духовні символи національної історії та культури, без яких не мислиться (у)країнська земля і шлях її народу в майбутнє.

Оглядаючи з високих (к)иївських пагорбів далекі простори поза Дніпром, дослуховуючись голосу віків, мимоволі

замислюєшся: звідки ми пішли і чиї ми діти? Хто жив на наших землях кілька тисячоліть тому і якою мовою спілкувалися наші предки? Якого походження слова “(р)усь”, “(у)країна”? Чи достатньо маємо фактів, аби говорити, що назва річки (у)кра – (в)кра, що знаходилася на межі (з)ахідної (с)лов’янщини з племенами укри, украни, могла послужити етнонімом до назви Україна? Чому київський князь Святослав твердив, що біля річки (д)унай знаходиться середина земель його володіння, і саме туди хотів перенести столицю? А хто були оті будівничі міст, храмів, пам’яток зодчества, що впродовж багатьох століть чарують нащадків своєю довершеністю й красою? Таких ще вповні не з’ясованих питань постає чимало.

(Р.Радшиєвський)

Вправа 69. Запишіть слова під диктовку і поясніть їх правопис.

Організація Об’єднаних Націй, Рада Європи, Автономна Республіка Крим, Генеральний Секретар ООН, Надзвичайний і Повноважний Посол Франції в Україні, Патріарх Православної Церкви, Південний полюс, Північний Льодовитий океан, Великі Луки, Будинок науки і техніки, Міжнародний валютний фонд, Нобелівська премія.

Вживання апострофа

Апостроф (’) – це графічний знак, який вживається для передавання твердої роздільної вимови приголосних.

Апостроф ставиться перед **я, ю, є, ї**:

1. Після букв, що позначають губні тверді приголосні звуки [б], [в], [м], [п], [ф], якщо вони стоять:

а) на початку кореня: *п’ять, в’ялий, б’є, м’ясо, п’єса, розм’якнуті;*

б) після голосного: *львів’янин, солов’ї, хлоп’ятко, сім’я, об’ємний;*

в) після **р**: *торф’яний, верб’я, черв’як.*

2. Після **р** в кінці складу ([р] – завжди твердий): *подвір’я, матір’ю, пір’їна, бар’єр, сузір’я.*

3. Після букви **к** у слові *Лук’ян* та похідних від нього: *Лук’яника, Лук’янчук, Лук’янець, Лук’янівка.*

4. Після префіксів, що закінчуються на приголосний: *пред'явник, з'явитися, об'їхати, роз'юшити, від'ємний, роз'яснити, під'яремний.*

5. Після букви, що позначає твердий приголосний звук, на межі частин складних слів: *пів'яблука, напів'ява, дит'ясла, пів'юрби.*

Апостроф **не ставиться** перед буквами **я, ю, є, ї**:

1. Після букви **р**, що стоїть на початку чи в середині складу і позначає звук [р']: *буря, ряд, крючок, зоря;*

2. Після букв **б, в, м, н, ф**, які позначають тверді губні приголосні, якщо перед ними стоїть приголосний, що належить до кореня (крім **р**): *цвях, свято, духмяний, медвяний;*

3. Після букв **б, н, в, м, ф, р** перед буквосполученням **йо**: *Воробйов, Муравйов, курйозний.*

Вправа 70. Запишіть слова під диктовку у дві колонки : 1) з апострофом; 2) без нього. Усно поясніть уживання і невживання апострофа.

Безхліб'я, на тім'ї, рябий, з'ясувати, буряний, безіменний, возз'єднаний, підв'язати, реп'ях, порядок, морквяний між'ярусний, тьмяний, рум'яний, багрянець, інтерв'ю, дзвякнути.

Вправа 71. Перепишіть слова, замість крапок поставте, де треба, апостроф і поясніть його вживання.

Солов...йов, різб...яр, рутв...яний, зіп...яються, багр...янець, незапам...ятні, Примор...я, високогір...я, неув...ядний, Мар...яна, В...ячеслав, комп...ютеризація, ін...екція, дев...ятсот, арф...яр, духм...яний, розп...ята, громів...я, пів...ящика, пів...ялинка, кон...юнктура, лихослів...я, дріб...язок, з...їхати, роз...єднати, р...ясний, підіб...ють, Прип...ять, багр...янець, Амудар...я, без...язикий, без...ядерний, б...ючи.

Вправа 72. Від поданих іменників утворіть прикметники, поясніть їх правопис, складіть з ними кілька речень і запишіть.

Зразок: *трава – трав'яний.*

Торф, мавпа, дерево, олово, верф, верба, жирафа, солома, голуб, риба, жаба, Амудар'я.

Вправа 73. Доберіть антоніми до поданих слів. Поясніть вживання апострофа.

Зразок: *приїзд – від'їзд.*

Роз'єднати, твердий, з ненавистю, роз'їхатися, щезнути, виїжджати, розквітнути.

Вправа 74. З'ясуйте, чому по-різному (з апострофом чи без нього) пишуться слова у поданих парах.

Відв'язати і відсвяткувати, духмяний і п'ятисотий, буряк і бур'ян, роз'юшити і рюмсати, роз'яснити і роззявити, сузір'я і серйозний, тьмяний і м'ятий, святковий і зв'язковий, в'ялий і В'ятка.

Вправа 75. (Усно). Поясніть написання виділених слів.

1. Всі зірки разом здаються широкою небесною дорогою, виспаною **зоряним** пилом (*В. Мелешко*). 2. І слухає цю **солов'їну** хвалу кобзареві Дніпро, що **в'ється** в **передгір'ї** (*Д. Чередниченко*). 3. Все зроблено її руками з **любов'ю**, талановито (*З журн.*). 4. Як хочеш шити, то уперше вузлика **зав'яжи** (*Нар. тв.*). 5. Що маєш робить, то зроби сьогодні, а що маєш **з'їсти**, то **з'їж** завтра (*Нар. тв.*). 6. Музика **без'язика**, а людей збирає (*Нар. тв.*). 7. З кожного гаю лине своя **полум'яна** пісня (*Д. Чередниченко*). 8. Сріблясті шатра акацій окутали Зачіплянку густим **медвянистим** духом (*Олесь Гончар*). 9. Колони зупинилися біля метро “Лук'янівська” (*З газет*). 10. Другого дня Настя повінчалась з **Лук'яном** (*І. Нечуй-Левицький*).

Вправа 76. Спишіть речення і поставте на місці крапок, де потрібно апостроф. Прокоментуйте правила його вживання.

1. Баскі гусарські коні, загинаючи голови набік, полинули по чудовій м...якій дорозі (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Час від часу дід обходить баштан, оглядає свої володіння, а потім всідається біля куреня й плете солом...яного бриля (*В. Чухліб*). 3. Чорнолісся п...янку духм...янить доспілою суницею (*М. Стельмах*). 4. Як гарно дихається — п...еш повітр...я, мов тепле молоко (*М. Коцюбинський*). 5. Навесні на узгір...ї зацвітають запашна фіалка, горицвіт, первоцвіт (*І. Цюпа*). 6. Іван був дев...ятнадцятою дитиною в гуцульській сім...ї Палійчуків (*М. Коцюбинський*) 7. У розвідку з нами ходив Костянтин Соловйов, місцева людина, яка мала багато знайомих і родичів по всій Пригор...євській сільраді (*М. Майоров*). 8. Недалеко почулось хлюпання весла, а згодом з...явився рибальський човен (*А. Шиян*). 9. Край берега, у затишку прив...язані човни, а три верби схилилися, мов журяться вони (*Л. Глібов*). 10. Щось епічне й св...ткове почувалось у полі, одвічний перебіг часу й величний спокій (*О. Довженко*).

Вправа 77. Перекладіть і запишіть українською мовою, поясніть правопис виділених слів.

1. Счастье в воздухе **не вьється**, а руками достається. (*Нар. тв.*) 2. Долг перед **матерью** трудно оплатить. (*Нар. тв.*) 3. На **безрыбье** и рак рыба. (*Нар. тв.*) 4. Палка только **мясо бьет**, а слово до костей достаёт. (*Нар. тв.*) 5. Не учи орла летать, а **соловья** петь. (*Нар. тв.*) 6. Одному трудно справиться и с лёгкой работой, **объединившиеся** ни в какой работе не устанут. (*Нар. тв.*)

Вправа 78. Попереджувальний диктант.

1. Основна маса козаків становила **з'єднання** кінноти з трьох - семи тисяч (*О. Апанова*). 2. Місцями густа, мов щітки, звичайна ліщина, височенні трави та **бур'яни** (*Іван Багряний*). 3. Він вибігав із щілини й нишпорив межі камінням, ворожив щось біля купки наритої **черв'яком** землі, вилізав на коріння і бігав по ним сюди-туди (*Іван Багряний*). 4. Брати гомоніли щиро, сердечно: згадували батьків, дитинство, згадували свої пригоди **хлоп'ячі**, своє мисливство і своє рибальство (*Іван Багряний*). 5. І доки **багрянис**, дихає небо по всьому Наддніпров'ю, стоїть серед заводського селища весь освітлений і чистий, як тоді, у минувшині, коли вперше тут виник, вчарувався з душі своїх мудрих і дужих майстрів (*Олесь Гончар*). 6. Солов'їними ночами квітла весна. У лісах, за Прип'яттю, одцвітав сон, сивими дзвіночками ник до землі, а між вільшиною, у чагарниках, **рясними** кетягами буяв **ряст**

(*Із журналу*). 7. Уже про тих Олегів, про тих Святославів, про тії ясири половецькі нічого й згадувати (*П. Куліш*). 8. З'їдене міллю сукно спакнуло курявою, як димом (*І. Нечуй-Левицький*).

Вживання знака м'якшення

ь (знак м'якшення) – єдина буква в українському алфавіті, яка самостійно не позначає звука, а лише передає м'якість попереднього приголосного.

Знак м'якшення пишемо:

1. Після **д, т, з, с, ц, л, н**

а) у кінці слова: *мідь, радість, мазь, стрілець, сіль, день, вєсь;*

б) у середині слів після цих же букв на позначення м'яких приголосних перед **о**: *допрацьований, достатньо, сьогодні, дружньо, емальований;*

в) у середині слів перед твердими приголосними: *дядько, белькотіти, близько, слизько, геніальний, стільчик, цькований, цяцька.*

2. У прикметникових суфіксах **-ськ, -цьк, -зьк**: *український, козацький, французький*.

3. Після **н** у суфіксах: **-еньк, -оньк, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-**: *маленький, голубонька, тихесенький, радісінький*.

4. Після **л** перед приголосними: *більший, учительство, їдальня, сільський*.

5. Після **л, н** перед **йо**: *батальйон, бульйон, павільйон, сеньйор, компаньйон*.

6. У закінченні **-ться**: *дивиться, дивіться, зустрічається, зупиняється*.

7. У родовому відмінку множини іменників жіночого роду І відміни та середнього роду II відміни на **-я**: *перукарні – перукарень, вишні – вишень, серця – сердець і серць, кільця – кілець*.

8. У буквосполученнях **-льц-, -ньц-, -ньч-, -льч-**, що походять із **-льк-, -ньк-**: *лялька – ляльці, ляльчин; ненька – неньці, неньчин*.

9. Якщо знак м'якшення є у формі називного відмінка, то він зберігається й в інших відмінкових формах слова: *Санька – Саньці; галка – галці*

Знак м'якшення **не пишеться**:

1. Після **б, п, в, м, ф**: *дріб, степ, кров, сім, верф*;

2. Після **ж, ч, ш, щ**: *піч, ріж, робиш, дощ*;

3. Після **р** (у кінці слова й складу): *буквар, кобзар, Харків, гіркий (але М.Горький)*;

4. Після **н** перед **ж, ч, ш, щ** і суфіксами **-ськ(ий), -ств(о)**: *менший, панщина, просвітянський, громадянство; винятки: няньчити, бриньчати, женьшень, Маньчжурія*.

5. У буквосполученнях **лц, нц, лч, нч**, які походять від **лк, нк**: *Наталка – Наталці, рибалка – рибалці, матінка – матінці*.

Вправа 79. Поясніть наявність або відсутність знака м'якшення.

Природонька, ріднесенька, запорізький, хортицький, миленько, в'ється, колядуєш, слъози, полуніць, по-панськи, байкальський, гайдамацький, тьмянний, різьбяр, тюрма, копалень, голубонька, дітьми, втръох, всього, стілець.

Вправа 80. Спишіть. Вставте, де треба, замість крапок знак м'якшення, поясніть його вживання.

І. Рибал...ці, рибал...чин, тон...ший, Натал...ці, кін...цівка, Пан...ченко, ослін...чик, буквар..., календар..., читаєш..., навчаєш..., п'ят...сот, уман...ський, голуб..., перевір...те, Галин...чин, Фед...ченко, дівчин...ці, громадян...ство, розіллют...ся.

ІІ. Бад...оріст..., вожд..., крайн...ого, с...огодні, українс...кий, дивис..., говорить...ся, починаєт...ся, шкiл...на, тiл...ки, мален...кий, iспанец..., забуд...ко, iндієц..., засiдател..., л...отчик, ган...ба, дз...об, спіл...ка, буд...те, багац...ко, брен...кіт, брин...чати, молодец...кий, християнс...кий, зiрон...ка, малесен...кий, манюсiн...кий.

Вправа 81. Поставте іменники у формі давального відмінка. Поясніть їх правопис.

Ненька, молька, Ольга, донька, Юлька, матінка, тарілка, учителька, лялька, хазяйка.

Вправа 82. Поставте іменники у родовому відмінку множини.

Будівлі, вишині, черешні, землі, покрівлі, княгині, долоні, рішення, призначення, приміщення, значення, итольні, долоні, кишені, рабині, яблуні.

Вправа 83. Перекладіть українською мовою. Записуючи, поділіть слова на дві групи: в яких знак м'якшення пишеться і в яких не пишеться. Поясніть їх правопис.

Ночь, речь, четырьмя, конец, стрелец, льготы, количество, павильон, пассажирский, миллион, токарь, любовь, библиотекарь, накипь, кончик, испанский, уральский, учительский, пятьсот, думаешь, меньший, Татьяна, восемьсот, пятьдесят, верфь.

Вправа 84. Запишіть слова під диктовку в дві колонки: 1) зі знаком м'якшення, 2) без знака м'якшення. Усно поясніть вживання і невживання знака м'якшення.

Вузенький, бджіліці, заздалегідь, гетьман, сопіліці, абхазський, турецький, ніжинський, меншенький, дзьоб, читаєш, сядьмо, розіллються, няньчити, Маньчжурія, різьблення, женьшень, бриньчати, бульйон, сімдесят, Горький, гіркий, промінчик, Грицько, жінці, балці, матінчин, велетенський, слов'янство, Радченко, Гринчишин, Михальчук, різьбяр, праслов'янське, батальйон, кізоньці, снігуроньці, жменьці, Марсельєза, браконьєр, каньйон.

Вправа 85. Спишіть. Замість крапок поставте, де потрібно, знак м'якшення. Поясніть його вживання.

1. А здебільшого стоять дуби навіть у погану пору, якщо не похмурі, то важкувато спокійні (*Є. Гуцало*). 2. Усе: і це повітря, і покручені лози, і зів'яла трава – все це мимохіт... нагадує їй щасливі хвилини її життя (*М. Коцюбинський*). 3. Законів борот...би нікому не зламати (*П. Тичина*). 4. Запарувала рілля, т...мяно заблищали на сонці одвернуті лемешами скиби землі (*Г. Тютюнник*). 5. Барви київс...ких мозаїк – це одне з тих див, яке захоплювало і, очевидно, ніколи не перестане хвилювати тих, хто по-справжн...ому цінує прекрасне (*Д. Степовик*). 6. Зеленийся, рідне поле, україн...с...ка ниво (*І. Франко*). 7. Влаштувався Ягор бакен...щиком на Дніпрі (*Олесь Гончар*). 8. У центрі Києва, на Софійс...кому майдані, понад дев'ят... століт... височит... пам'ятка давн...орус...кого мистецтва – славетний Софійс...кий собор (*С. Висоцький*).

Вправа 86. Вставте замість крапок, де треба, пропущений знак м'якшення. З'ясуйте його вживання у цих словах і відсутність в інших.

1. Оце косовиця підходить..., а там і молот...ба (*А. Головка*). 2. Зліва, при мокрій долин...ці, кін...чались жита і починалас... лука (*М. Коцюбинський*). 3. Круглі лисогори, мов велетен...с...кі шатра, кидали од себе чорну тін... (*М. Коцюбинський*). 4. І кожне з них принесло в дз...обові по зернині (*Ф. Мамчур*). 5. На самому курені вгніздився здоровец...кий гарбуз, неначе виліз, щоб погріти своє біле черево на сон...ці (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Вран...ці впала роса: на деревах, на траві, навіт... на камін...чиках, всі росинки, як живі, в голубих промін...чиках (*Г. Чубач*). 7. Лиш... на вокзалі паровози бад...оро в далечін... кричат... (*П. Тичина*). 8. А на літо Гриц...ко збираєт...ся на краснян...с...кі лимани податися череду пасти (*О. Міщенко*).

Вправа 87. Напишіть диктант. Знайдіть і поясніть вивчені орфограми.

1. Парами літають жовтогруді вівсянки і, вчепившись за гілочку, співають свою немудру пісеньку (*О. Копиленко*). 2. Над головою у нас хвилястим польотом, невгамовно розмовляючи своєю мовою, промчав табунець барвистих щигликів і сіреньких коноплянок (*О. Копиленко*). 3. Вранці Шовкун, ординарець Брянського, вносить казанок, ложки, розстилає рушник і нарізає на ньому хліб (*О. Гончар*). 4. Тут, на берегах Дніпра, переплелися могутнім корінням три братні слов'янські народи (*І. Цюпа*).

5. Підходжу навшпиньках до розчиненого вікна й, зіпершись ліктями на лутку, пильную (В. Чухліб). 6. Ріс же той хлопчик при ненці коханій, що обіцяла ясну долю і славу дитині жаданій (Леся Українка). 7. Я стаю ніби меншим, і навколо більшає, росте й міниться весь світ (М. Стельмах). 8. Море шурхало мільйонами дрібних камінчиків (М. Трублаїні). 9. Хоч я й був ситий, пообідав у студентській їдальні, але мусив пригоститися материними гостинцями (Є. Гуцало). 10. Помолось крадькома на твоє праслов'янське обличчя (Б. Олійник).

Подвоєння та подовження приголосних

В українській мові приголосні звуки можуть подвоюватися і подовжуватися.

Подовжуються звичайно зубні та пом'якшені шиплячі приголосні. Подовжені приголосні вимовляються трохи протяжніше, ніж звичайні і на письмі позначаються подвоєними буквами: *старанний, відкриття, беззахисний*.

Але подвоєні букви не завжди читаються як подовжені звуки: *страйкком* [страй'кóм], *возз'єднаний* [воз'є́днани́'ї], *міськком* [м'іс'кóм].

1. Подвоєння приголосних відбувається:

а) коли збігаються два однакових звуки на межі префікса і кореня: *віддаль, віддати, заввишки, оббити, роззброїти*;

б) коли збігаються два звуки [н] на межі коріння та суфікса: *туманний, осінній, денний, законний, безвинний*;

в) коли збігаються два звуки [с] на межі дієслівної основи та постфікса *-ся*: *піднісся, пасся, розрісся, трясся*;

г) коли збігаються два однакові звуки у складноскорочених словах: *військкомат, страйкком, юннат*;

д) у формах дієслова *лити* та похідних від нього: *ллю, ллеш, лле, ллемо, ллете, ллють*;

е) у словах *Ганна, лляний, овва, бовваніти, ссати* та похідних від них;

є) у підсилювальному прикметниковому суфіксі *-енн(ий), -анн(ий), -янн(ий)*, коли на нього падає наголос: *здоровéнний, силéнний, числéнний* та зі значенням інтенсивності, можливості та неможливості дії: *незрівнянний, несказанний, нескінченний, невблаганний* та в словах: *старанний, старанно*.

Треба пам'ятати, що прикметники відрізняються від дієприкметників наголосом і подвоєнням:

здійснє́нний (який?) - здійснений (кимось)

нескінче́нний - нескінчений

нездола́нний - нездо́ланий

несказа́нний - нескáзаний.

2. Приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [л'], [н'], [ж'], [ш'], [ц'], [ч'] подовжуються (на письмі позначаються двома літерами), коли вони стоять після голосного:

а) перед **я, ю, є, і**, в усіх відмінках іменників середнього роду II відміни (крім родового множини):

життя, життю, у житті;

колося, колосю, у колосі;

сторіччя, сторіччю, у сторіччі;

а також у похідних словах:

гілля – гіллястий; життя – життєвий, життєпис.

Але: *зна́нь, знарядь, сторіч, угідь.*

Якщо в родовому відмінку множини іменники середнього роду закінчуються на **-ів**, подовження зберігається: *відкриття – відкриттів, почуття – почуттів;*

б) перед **я, ю, є, ї** в усіх відмінках деяких іменників чоловічого та жіночого роду I відміни (за винятком родового множини з закінченням **-ей**):

суддя, судді, суддю, суддею;

стаття, статті, статтю, статтею (але статей);

в) перед **ю** в орудному відмінку іменників жіночого роду однини III відміни, якщо в називному відмінку основа їх закінчується на один м'який або шиплячий приголосний: *ми́ть – миттю; ми́ць – ми́ццю, си́ль – си́ллю, ма́зь – ма́ззю, ніч – ні́чю.*

Але: *молоді́сть – молоді́стю, любов – любов'ю, маті́р - маті́р'ю.*

В називному відмінку однини вони закінчуються на два приголосних, губний або *p*;

г) перед **я, ю** в прислівниках: *зра́ння, на́вманья, спросо́ння, по́підвіконню, по́підтинню.*

Вправа 88. Провідмінювати іменники: *рілля, Ілля, молодь, подорож, повість.*

Вправа 89. Провідмінювати дієслово: *лити*.

Вправа 90. Замість крапок вставте пропущені: а) *н*, б) *нн*.

Варе...ий, вогне...ий, виверше...ий, недоторка...ий, нечисле...ий, вибіле...ий, непереве́рше...ий, блаже...ий, поора...ий, здійсне...ий, сказа...ий, нездола...ий, невблага...ий, пече...ий.

Вправа 91. Випишіть слова з подвоєними буквами.

Від...знака, юн...ат, от...е́пер, вітрян...о, туман...о, пас...я, ховавс...я, стат...ей, повіст...ю, розкіш...ю, попідтин...ю, пригориц...ю, попад...я, Ган...ин, бов...ан.

Вправа 92. У кожній групі виділіть четверте “зайве” слово.

А. 1. Недозволений. 2. Ова! 3. Численний. 4. Старанний.

Б. 1. Сторіччя. 2. Ілля. 3. Життєпис. 4. Тряся.

В. 1. Законно. 2. Суддя. 3. Денний. 4. Письменник.

Г. 1. Тінню. 2. Міцю. 3. Ріллю. 4. Повінню.

Ґ. 1. Піддашшя. 2. Колоссю. 3. Відкриттів. 4. Туманність.

Вправа 93. Вставити в слова, де потрібно, замість крапок пропущені букви, з'ясувати правопис слів.

I. *Клоч...я, узбереж...я, гіл...я, весіл...я, буйноквіт...я, будуван...я, суд...я, ріл...я, нал...єш, дол...ють, навман...я, підніж...я, Іл...я, гіл...ястий, жит...єлюб, зран...я, спросон...я, звеличен...я, корін...я, узліс...я, вугіл...я, зіл...ю, креслен...я, підніж...я, піддаш...я, бут...я, узбіч...я, читан...я, на весіл...ї, тверджен...я, у стат...ї, почут...я, розумін...я, кохан...я, княгин...я, Закарпат...я, відлун...я, безсмерт...я, облич..., змаган...ь, гран...ю, єдність...ю.*

II. *Століт...ь, сторіч..., парост...ю, мід...ю, радіомовлен...я, засил...я, безчест...я, з лют...ю, гордин...я, смерт...ю, повноліт...я, Заполяр...я, Поліс...я, Поділ...я, бездоріж...я, шерст...ю, затвердін...я, лист...я, хотін...я, скатерт...ю, пам'ят...ю, повін...ю, подвір...я, плат...я, нагороджен...я, солін...я.*

Вправа 94. Перепишіть речення, розкрийте дужки, вставте, де потрібно, подвоєні приголосні.

1. Над луками, залитими квітневою пові(н,нн)ю, холонув оранжевий вечір (*Григір Тютюнник*). **2.** У лісі є такі прова(л,лл)я, заховані під хрустом, під галу(з,зз)ям, — не бачить їх ні звір, ані людина (*Леся Українка*). **3.** Сумлі(н,нн)я зрушить з місця навіть камінь (*А. Листопад*). **4.** Зародившись десь на світа(н,нн)ї суспільного слов'янського жи(т,тт)я, мова наша витерпіла страшне лихолі(т,тт)я татарщини, пережила утиски Польщі, перенесла

наскоки Москви (*І. Огієнко*). **5.** Сьогодні я вислала вінок на твоє йме(н,нн)я (*Леся Українка*). **6.** Хто з вас хоче вмирати не по запічках та бабських лежанках, не п'яними попідти(н,нн)ю коло шинку, а чесною козацькою смер(т,тт)ю? (*О. Довженко*) **7.** Тоді проти гетьмана Сагайдачного виступили з Москви бояри з усією ра(т,тт)ю (*Д. Яворницький*). **8.** Присівши на порозі і схиливши на обіру(ч,чч)я голову, зажурено спочиває ньенька (*В. Скуратівський*). **9.** Вже сутеніло, як на узлі(с,сс)і Тарас вгледів чумацьку валку (*В. Шевчук*).

Вправа 95. Записати слова у дві колонки: в першу — з подвосними буквами для позначення на письмі однакових приголосних звуків, у другу — з подовженими м'якими приголосними між голосними.

1. Життя прожити — не поле перейти. **2.** Яке зіллячко, таке й насіннячко. **3.** У житті, як на довгій ниві. **4.** Сміливий наскок — половина спасіння. **5.** Сумління — найкращий порадинок. **6.** Вола в'яжуть мотуззям, а людину — словом (*Прислів'я. Приказки*).

Спрощення у групах приголосних

Іноді при творенні слова або його відмінюванні виникає важкий для вимови збіг кількох приголосних звуків. Уникнути цього допомагає спрощення – випадання звука в групі приголосних.

1. У групах приголосних **-ждн, -здн, -стн, -стл** – середні приголосні *д, т* випадають. Отже, вимовляємо і пишемо : *тиждень-тижня, тижневий, виїздити - виїзний, перстень – персня, стелити – слати, користь – корисний*.

Винятки становлять :

а) слова *кістлявий, хвастливий, хвастнути, шістнадцять, зап'ястний, хворостняк, пестливий*.

б) прикметники, утворені за допомогою суфікса *н* від іменників іншомовного походження на *-ст*: *баласт – баластний, аванпост - аванпостний, компост – компостний, контраст – контрастний, форпост – форпостний*.

2. У групах приголосних **-скн, -зкн, -шкч** – середні приголосні *к, ч* випадають : *блиск - блиснути, писк – писнути, бризки – бризнути, зморщок – зморшка*.

Але у словах *випускний, пропускний, рискнути, вискнути (від виск), скнара, тоскно, скніти, брезкнути* спрощення не відбулося.

3. У групі приголосних **-сли** – випадає *л*: *масло – масний*, *мислення – умисний*, *навмисне*, *ремесло – ремісник*.

Вправа 96. Від поданих слів утворити прикметники; з'ясувати, в яких словах відбулося спрощення приголосних, а в яких – ні.

Якість, щастя, проїзд, роз'їзд, під'їзд, виїзд, жалість, область, хвастоці, честь, пестоці, радість, ненависть, гігант, компост, інтелігент, кар'єрист, кількість, якість, декадент, перехрестя, турист, кореспондент, форпост, захист, користь, доблесть, студент, совість.

Вправа 97. Перекладіть українською мовою і поясніть правопис поданих слів.

Страстный, радостный, местный, ненавистный, бесстрастный, предвестник, шестнадцать, шестьсот, агентство, костлявый, гигантский, комендантский, жалостный, доцентский, устный, целостный, совестный, властный, участник.

Вправа 98. Перепишіть речення, вставляючи, де потрібно, пропущені букви.

1. Усе, чим я щас...ливий та багатий, я мушу рідним словом оспівати (*Д.Луценко*). 2. У наші обличчя дихнула прохолода – віс...ник близької води. 3. Шура глянула на свої довгі, підскочені рукава і ледве стримала готові бриз...нути радіс...ні сльози (*Олеся Гончар*). 4. Коли життя ти не учас...ник, а тільки свідок віддаля, - дарма чекатиме прекрасних від тебе подвигів земля (*М.Рильський*). 5. Тремтить у синьому вогні щас...лива далечінь (*М.Рильський*). 6. Не кожний влас...ною рукою тягар найважчий піднесе. Та кожний мусить бути собою, щоб стать Людиною. І все! (*В.Крищенко*) 7. Облас...ний словник – словник, що містить у собі лексику певного діалекту або говору. (*3 підр.*) 8. Мене не знищить туча, ані зрада, ненавис...на межа не воіє мене (*Д. Павличко*). 9. Ми тут зійшлися, мес...ники бідноти, окривджені панами кріпаки (*А. Малишко*).

Вправа 99. Замінити виділені слова одним словом.

1. Графік, що складений на тиждень. 2. Перемога, що принесла радість. 3. Нарада, що пов'язана з виїздом. 4. Зустріч, що принесла щастя. 5. Робота, яка дає користь. 6. Обличчя, що світилось радістю. 7. Людина, яка любить хвастатись. 8. Змагання, які відбувалися в області. 9. Випадок, що трапляється рідко. 10. Учень, що чесно виконує свої обов'язки.

Вправа 100. Перекладіть українською мовою, поясніть, в яких словах відбулося спрощення в групах приголосних.

1. Долг прежде всего. Нет ничего оскорбительней для честного бойца, чем предложение врага сдаться (*А.Новиков-Прибой*). 2. Мы всегда ненавидели корыстную любовь и всегда любили ту романтическую, которая не стоит ни копейки и не дает ни гроша (*Герцен*). 3. Китайцы так научились делать цветы из шелка и воска, что и вблизи, при самом пристрастном разглядывании и будешь ты знать, но все равно усомнишься (*Солодкин*). 4. Но весна у нас не радостна, она богата грязью, не цветами (*А.Пушкин*). 5. Тополек – высокий костлявый старик с серо-зеленоватыми усами (*Агеев*). 6. Я работал охотно и бескорыстно, даже и не помышляя о том, что труд мой стоит чего-нибудь (*Панаетов*). 7. Я тот несчастный, которого ваш отец лишил куска хлеба (*А.Пушкин*). 8. Медные трубы солдатского оркестра громогласно и нестройно выдували бравурный марш (*Максим Горький*). 9. Пашка спрашивал их о том, что они учат в школе, и завистливо хмурился, слушая их рассказы (*Максим Горький*).

Вправа 101. Перепишіть речення, підкреслити слова, у яких відбулося спрощення приголосних.

1. Хоч би тобі вода шелеснула чи тоненько по-пташиному пискнула внизу під колесами – ні, тихо (*Є. Гуцало*). 2. Перебуваючи на засланні, Тарас Шевченко близько ознайомився з життям казахського та киргизького народів (3 газ.). 3. Саги у лататті срібним, під паморозі сивиною, стоять у присмерку край колій проїзних (*М.Зеров*). 4. Вік розширяє орбіти. Видно діяння очисної грози (*С.Крижанівський*). 5. Дівчата бризнули сміхом (*І.Вільде*). 6. У наші обличчя дихнула прохолода – вісник близької води (*М.Чабар*). 7. За кожную краплю крові слав він кулі у ненависні спина ворогів (*В.Сосюра*). 8. Ось Гай був... Такий славний хлопчина...Молодий, моторний, совісний такий (*О.Гончар*). 9. Віками ткалось мереживо народних переказів про велику княгиню Ольгу як діяльну, мудру правительку і захисницю землі Руської (3 підр.). 10. Поезія – це діло совісне, не грайся нею безпричинно (*А.Малишко*).

Вправа 102. Пригадайте і запишіть слова, в яких групи приголосних не спрощуються, і складіть з ними речення.

Вправа 103. Від поданих слів утворіть прикметники і поясніть їх правопис. Визначте, скільки звуків і скільки букв у словах.

Почесть, перехрестя, щастя, хвастун, власність, рідкість, совість, захист, злість, капость, болісність, заздрість.

Зразок: *честь – чесний.*

Вправа 104. Від поданих слів утворити прикметники і записати їх фонетичною транскрипцією.

Пропуск, область, швидкість, випуск, тиждень, кількість, плюскіт, зап'ястя, контраст, серце, пропуск, форпост, роз'їзд.

Правопис префіксів

1. У префіксах **роз-, без-, через-, воз-,** завжди пишеться буква **з**: *розказати, розлягтися, розпинатися, розплата; безголовий, безгрунтовний, безхребетний, безкорисний; черезсідельник, черезрядковий; возз'єднати, возвеличити.*

2. Префікс **з** переходить в **с** – лише перед глухими приголосними [к], [п], [т], [ф], [х]: *спитати, скотитись, стиха, сформувати, схил.* Перед усіма іншими літерами пишеться **з- (із-)**: *зшити, змити, зцементувати, збити, ізвечора.*

3. У тих випадках, коли корінь слова починається сполученням приголосних звуків і вимова важка, вживаються префікси **зі-, розі-, піді-, наді-**: *зібрати, зігнути, розібрати, надірвати, підігріти.*

4. В префіксах **від-, під-, над-, перед-, пред-, од-** завжди пишеться буква **д**: *відстояти, підпис, надпис, перед'ювілейний, предстати, одписати.*

5. Префікс **пре-** вживається переважно для позначення вищої якості: *прегарний, премудрий, предобрий.*

6. Префікс **прі-** вживається в словах: *прірва, прізвище, прізвисько.*

7. Префікс **при** означає:

- а) неповноту дії, частковість: *причинити, притрусити, прикрити;*
- б) приєднання, наближення: *приклеїти, приближення;*
- в) результат дії: *прилетіти, присісти, прив'язати, приїхати, принести.*

Вправа 105. Перепишіть слова, вставляючи замість крапок пропущені букви, поясніть правопис.

Чере...зерниця, чере...сідельниковий, бе...компромісний, ро...ривати, бе...димний, во...величувати, во...з'єднатися, бе...земельний, чере...смужність, бе...шовний, ро...рівняти, ро...жарити, бе...коштовний, бе...плановий, бе...строковий, бе...надійний, во...величувати, во...з'єднувати, бе...формений, ро...ступитись, ро...сівати, ро...лягтися, ро...горнути, ро...чинити.

Вправа 106. Доберіть до кожного із словосполучень відповідне антонімічне словосполучення. Виділіть префікси.

Зразок: зоряне небо – беззоряне небо.

Звести руки, згрібати землю, квитковий проїзд, контактний телефон, людна вулиця, закупорювати вікна, культурний чоловік, діяльна людина, заморозити м'ясо, запрягти коней.

Вправа 107. Подані слова запишіть з префіксом (з- с-). Прокоментуйте написане.

Питати, котитись, цементувати, хилитись, тихо, добути, творити, бавити, вести, мести, жовкнути, бити, фантазувати, пекти, казати, тривожити, ховатися.

Вправа 108. До поданих слів доберіть префікси *роз-*, *без-*, *с-*, *з-*.

Сонний, характерний, шумний, бити, багатіти, танцювати, в'язати, різаний, чистити, одягати, заплющити, фарбувати.

Вправа 109. Від поданих слів утворіть максимальну кількість нових за допомогою префіксів. Запишіть їх, поясніть написання.

Шити, писати, бігти, робити, лити, копати, казати, кинути, сунути, грати, їхати.

Вправа 110. До поданих слів додайте префікс *пре-* або *при-*, перевірте по словнику написання слів з префіксами і покажіть, який відтінок вносить префікс у значення новоутвореного слова.

Гарний, щепити, великий, кріплений, славний, мудрий, поганий, хитрий, клеєний, хований, суджений, морожений, клепаний, дбати, голубити, в'ялий, в'язаний, вокзальний.

Вправа 111. Поставте пропущені букви. Поясните написання префіксів.

Пр...завзятий, пр...сивілий, пр...дивний, пр...смерк, пр...смуток, пр...рва, пр...спуцені, пр...звисько, пр...чалювати, пр...оритет, пр...щеплювати, пр...пишний, пр...святий,

пр...будувати, пр...світлий, пр...тиснути, пр...рвистий,
пр...гасити, пр...в'ялити, пр...злий, пр...вокзальний, пр...шити,
пр...морський, пр...зирство, пр...бій, пр...пущення.

Вправа 112. Поставте пропущені букви. Поясніть написання префіксів.

Пі...няти, ві...чути, пере...вечірній, пре...ставити,
на...клеїти, пі...станція, на...писати, ві...сунути, ві...повідати,
ві...штовхнути, пі...тягнути, пі...шити, на...бити, на...кусити,
пре...'явити, пере...виборний, пере...часний, пере...чувати,
пере...чуття, пі...солити, пі...ставити, ві...творити,
пі...креслити, на...будувати, пере...смертний, пере...бачувати,
ві...стати.

Вправа 113. Спишіть. Поставте замість крапок потрібні букви префікса, охарактеризуйте правопис префіксів.

1. Далеко за синім морем на чужій чужині гинули вони, бе...таланні шукачі щастя(*І.Цюпа*). 2. Все небо ро...горнулось над головою в синьому вечоровому холоді (*О.Копиленко*). 3. За горами (з,с)ходив великий круглий місяць (*В.Білецький*). 4. Тихо-тихо стікає на землю зерно – п...р...спілі сльози степів (*М. Стельмах*). 5. Пі...нявшись із найглибших надр кріпацького ро...пашілого пекла, він, великий Тарас, з прометеївською силою викриття жбурне в очі царям, панству слово гніву, слово прокляття й пр...здиства (*Олесь Гончар*). 6. Широко відобразилось минуле в творчості бе...іменних народних поетів Криму (*М.Рильський*). 7. Коли дерева о...дцвітають, вони (з,с)кидають лист, щоб знову зацвісти новими, свіжими квітами (*Олександр Олесь*). 8. Обличчя Мішеля було смагляве, загоріле, дарма що стояла п...ре...весняна пора (*Ю. Смолич*). 9. Місяць, пі...водячись вгору, пірнає в загустілу хмару, так що видніється лише срібний краб (*М.Стельмах*). 10. П...р...буваючи на Україні, ви ще глибше ві...чуєте, ким був і є для нашого народу Тарас Шевченко (*Олесь Гончар*).

Вправа 114. Запишіть текст під диктовку. Визначте контрольні орфограми й поясніть їх.

1. Здоровенний дуб розлігся, розширився своїм кострубатим гіллям, так що аж темно під ним (*М. Коцюбинський*). 2. Є і в житті людини, і в житті цілих народів така межа, за яку ніяк не можна відступати, не втративши гідності. (*В. Козаченко*) 3. Твій дух не став приниженим і плюсклим, хоч слала доля горні килими (*Л. Костенко*). 4. Коли набігає вітер, явори гнуться розгойданим

верхів'ям (*І. Цюпа*). **5.** Після денної спеки враз війнуло вітром, зашумів ліс, магнієво блиснуло небо, розламуючись у бомбових ударах грому (*О. Гончар*). **6.** Ніч прозора, безшумна, тепла; ніби оксамитом огортає людину м'яке степове повітря (*О. Гончар*). **7.** Прекрасний ліс навесні, коли вкривається салатно-зеленими ніжними листочками; казково-чарівний узимку, закутаний у сніжні завої (*В. Гжицький*). **8.** Ліс, набравшись за день сонячного тепла, віддавав його тепер озерові (*В. Гжицький*). **9.** Густіше запахи трави, перебиваючи в'язкий запах дубової кори (*В. Гжицький*).

Правопис слів іншомовного походження

Чималу частину словникового складу української літературної мови становлять запозичені з різних мов слова. Їхні орфографічні норми значною мірою зумовлюються тенденцією до відтворення живого звучання, диференціацією орфограм залежно від протиставлення загальних і власних назв, фонетичного оточення, початкової або кінцевої позиції у слові, винятками з певних орфографічних правил.

Виділяють такі основні орфограми у словах іншомовного походження:

Правопис и – і – ї

У загальних назвах:

И пишеться у таких випадках:

1. Після *д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р* перед наступним приголосним (правило “дев’ятки”): *дисципліна, ритуал, джінси, шифр, силует, речитатив*.

2. У словах – винятках відповідно до вимови: *бинт, вимпел, графин, химера, киргиз, імбир, гиря, кипарис, кинджал, кизил, кисет, кишлак, лимон, лиман, миля, мигдаль, мирт, бурмістер, митрополит, нирка, спирт, єпископ, скипидар, шпиталь, єхидна*.

І пишеться у таких випадках:

1. Після букв *б, п, в, м, р, г, к, х, л, н* перед наступним приголосним: *хімія, логіка, бізнес, пілот, кіно*.

2. Після будь-якого приголосного перед наступним голосним: *діадема, тріумф, аудієнція, аксіома, фіалка*, (але винятки: *християнство, диякон, диявол*).

3. На початку і в кінці слів: *істина, таксі, колібри, поні, жури*.

4. Після префікса *dez-* : *дезінфекція, дезінформація.*

Ї пишеться у таких випадках:

Після будь-якого голосного: *егоїзм, руїна, наївний* (але в складних словах і після префіксів пишемо *і*: *староіндійський, доісторичний*).

У власних назвах:

И пишеться у таких випадках:

1. У назвах з кінцевим *-ида, -ика*: *Флорида, Мексика, Адріатика, Антарктида.*

2. Після шиплячих та *ц, р, д, т* перед наступним приголосним: *Вашингтон, Крит, Кордильєри, Лейпциг.*

3. У деяких географічних назвах та похідних словах за традиційною вимовою: *Бразилія – бразилець, Пакистан – пакистанський, Єгипет – єгипетський тощо.*

І пишеться у таких випадках:

1. Після усіх приголосних (крім шиплячих та *ц, р, д, т*) перед наступним приголосним: *Лісабон, Монтевідео, Севілья.*

2. Після будь-якого приголосного перед наступним голосним: *Греція, Хорватія, Тиціан, Фінляндія.*

3. На початку і в кінці власних назв: *Капрі, Іспанія, Сомалі.*

Ї пишеться у таких випадках:

Після будь-якого голосного: *Заїр, Ізраїль, Каїр.*

Правопис е - є

Е пишеться:

1. Після букв, що позначають тверді приголосні: *інтерв'ю, лекція, Мадейра, деканат.*

2. Після *а, о* в середині слів: *Рафаель, поет* (але *траєкторія*).

3. На початку слів: *екватор, електричка, Еврпід, епоха, Еквадор.*

4. У префіксах *де-, ре-* : *реорганізація, дестабілізація.*

Є пишеться:

1. На початку слова у давно запозичених словах відповідно до вимови: *Європа, Єгипет, еретик, єгер, єзуїт.*

2. Після апострофа, знака м'якшення, букв *е, і, й* : *дієта, прем'єр, абітурієнт, порт'єра, Мольєр.*

3. У кінці невідмінюваних слів після м'яких приголосних та апострофа: *конферансьє, круп'є, Руж'є*.

Правопис у, ю

У, а не ю пишемо після *ж, ш*, наприклад: *журі, Жюль Верн, брошура, парашут*, а також у словах: *парфуми, парфумерія*.

Вживання апострофа

Апостроф вживається:

1. У разі роздільної вимови перед *я, ю, є, ї* після *б, п, в, м, ф, ж, ч, ш, г, к, х, р*: *кар'єра, п'єса, миш'як, Монтеск'є*.

2. Після приголосного перед *я, ю, є, ї*: *ад'ютант, суб'єкт, ін'єкція, кон'юнктура тощо*.

Апостроф не вживається:

1. Якщо роздільна вимова відсутня, а літери *я, ю, є* позначають м'якість попереднього приголосного: *бюджет, кювет, фіузеляж*.

2. Перед сполукою *-йо*: *курйоз, серйозний*.

Позначення м'якості на письмі в словах іношомовного походження

Знак м'якшення пишеться:

1. Після букв, що позначають м'які приголосні звуки [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'] перед *я, ю, є, ї, йо*: *порт'єра, пасьянс, більярд, бульйон*.

2. Після *-л* перед наступним приголосним (відповідно до вимови): *альбом, асфальт, Тельман, Нельсон* (але: *бал, рулон, метал*).

Знак м'якшення не пишеться:

Перед *я, ю, є*, якщо вони лише пом'якшують попередній приголосний: *нюанс, маляр*.

Подвоєння приголосних в словах іношомовного походження

Подвоюються приголосні у таких випадках:

1. У власних назвах та похідних від них словах: *Голландія – голландський сир, Марокко – марокканець*, (але *ват, хоча Ватт*).

2. У випадку збігу однакових приголосних на межі префікса і кореня: *ірреальний, імміграція, контрреволюційний, сюрреалізм*.

3. У словах-винятках: *алло, аннали, білля, бонна, брутто, булла, ванна, вілла, донна, дурра, канна, манна, мадонна, мирра, мокко, мотто, мулла, нетто, осанна, панна, панно, пенні, тонна.*

Не відбувається подвоєння приголосних за таких умов:

1. Як правило, у словах, що означають загальні назви, приголосні не подвоюються: *каса, бароко, колектив, асистент, апеляція, граматика.*

Спрощення в групах приголосних

У прикметниках, утворених від іменників іншомовного походження з кінцевим **-ст** літера **т** у групі приголосних **-стн-** зберігається, хоч відповідний звук і не вимовляється: *аванпост – аванпостний, контраст – контрастний, баласт – баластний, компост – компостний, форпост – форпостний.*

Вправа 115. Запишіть слова іншомовного походження фонетичною транскрипцією. Прочитайте їх, дотримуючись правил української орфоєпії, з'ясуйте орфограми.

Ад/ютант, б/юджет, вар/єте, грав/юра, кон/юктивіт, прем/єра, інтерв/ю, інтер/єр, кап/юшон, карб/юратор, кар/єр, к/ювет, п/юре, ф/юзеляж, краков/як, кр/юшон, барель/єф.

Вправа 116. Перепишіть, вставляючи пропущені букви *и, і, ї*. Поясніть правила їх вживання.

Вєст...бюль, граф...н, ф...з...ка, Ч...каго, конс...л...ум, ант...б...от...к, д...адема, аж...отаж, м...кроскоп, аб...тур...єнт, велос...пед, кофе...н, х...м...к, т...тул, інту...ц...я, рефер..., конст...туц...я, р...ф, Т...бет, фальс...ф...катор, ол...мп...ада, Алж...р, Ваш...нґтон, Ск...ф...я, Ед...нбург, ід...л...я, д...рект...ва, Мавр...тан...я.

Вправа 117. Запишіть слова українською мовою. З'ясуйте правила вживання (або відсутності) апострофа чи знака м'якшення.

Кар'єра, объект, навільон, мес'є, порт'є, мад'яр, біль'ярд, мільярд, бюджет, фюзеляж, марсельєза, монпансьє, вин'єтка, бюрократ, ад'ютант, кон'юнктура, мюзикл, кур'єзы.

Вправа 118. Поясніть написання іншомовних слів.

Дисципліна, диспут, тиф, азимут, цистерна, система, ритм, режим, речитатив, шифр, гелій, таксі, гліцерин, кипарис,

кинджал, лиман, симпатія, Єгипет, Атлантида, Бастилія, Корсика, Мадрид, курйоз, Лісабон, Лонгфелло, Руссо.

Вправа 119. Запишіть іншомовні неслов'янські прізвища (прізвиська), знявши риси, поясніть їх написання.

Людвіг /ван/ Бетховен, Леонардо /да/ Вінчі, О/Генрі, Д/Артаньян, Дон/Кіхот, Ден/Сяопін, Цюй/Юань, Сан/Мартін, Сен/Сімон, Осман/паша, Жан/Жак/Руссо, де/Голь.

Вправа 120. Запишіть слова українською мовою. Обгрунтуйте вибір написання. З'ясуйте значення незрозумілих слів.

Компаньон, інтеллигенція, троллейбус, Хьюстон, браконьєр, атташе, арьєргард, фамільярний, фельєтон, бюлєтєнь, аккорд, объектив, сєньор, массаж, корректор, Миссисипи, диспетчер, миссия, апаратура, тонна, Дарданеллы, аттєстат, диссєртация, коммюнике, лексикон, приоритет, эликсир, линолеум, вєто, барокко, мулла, Диккенс, андорреє, бязь, шампіньон, пьєдєстал.

Вправа 121. Подані слова іншомовного походження запишіть фонетичною транскрипцією. На місці крапок поставте транскрипційні позначення звуків [e] або сполучення [je]; [i] або [и]; [a], [y] або звукосполучення [ja], [ju] відповідно до вимови. Де слід, позначте також звук [j] перед цими голосними.

1) *Гігі...на, абітурі...нт, фа...тон, порть...ра, Рафа...ла, архі...рей, ді...та, ре...стр, про...кт, паці...нт, силу...т, по...зія, барель...ф, ауді...нція, ало..., ваку...м, президі...м, аль...нс, біль...рд, ді...лєктика, інтерв..., колокви...м, трі...мф, Тіці...н, ла...ре...т.*

2) *Б...ограф...чний, п.ан...с...мо, н...г...л...зм, с...мпат...чний, пр...м...т...вно, ж...раф, Амер...ка, Венец...я, к...пар...с, п...нгв...н, арл...к...н, д...зель, імб...р, адм...н...стратор, оп...ум, міль...рд, амі...к, архіварі...с, ілюстраці..., донжу...н, варі...ці..., пле...да, т...тр.*

Правила переносу частин слова

В основу правил переносу частин слів покладено складовий й морфологічний принципи. Але не завжди фонетичний складоподіл співвідноситься з поділом слова на частини для переносу. У таких випадках слід користуватися наступними правилами орфографії:

1. Не можна залишити в рядку або переносити одну літеру, яка може виступати окремим складом (*а-лоє, ало-є*).

2. Не можна залишити в кінці рядка або переносити кілька літер на позначення приголосних (*хві-ст, зг-ин*).

3. Не розриваються буквосполучення дж, дз, які позначають один звук – африкат, наприклад: *хо-джу*, а не *ход-жу*, *ку-ку-ру-дза*, а не *ку-ку-руд-за*. Але коли дж, дз виступають як окремі звуки і належать до різних значущих частин слова, то вони при переносі розділяються: *від-жити, під-земний*.

4. З двох однакових приголосних між голосними, як правило, один залишається у попередньому рядку, а другий переноситься: *об-бити, ран-ній*, але в словах типу *суддя, життя, сіллю* можливий подвійний перенос: *суд-дя, і су-ддя, жит-тя і жи-ття, сіл-лю і сі-ллю*.

5. Не переноситься в наступний рядок кінцева літера префікса (*роз-кидати*, а не *ро-зкидати*, але: *наді-рвати; на-дірвати*).

6. На межі кореня й суфікса слова можна переносити як завгодно (але не порушуючи правила складоподілу): *крим-ський, кримський, товари-ство, товарис-тво, товариств-во* тощо.

7. Буква **й** після голосного залишається в попередньому, якщо вона стоїть не на початку кореня (зважайте на попереднє правило): *мий-ка, стій-кий*, але *ви-йти, при-йшов*.

8. Не можна залишати в кінці рядка початкову частину другої основи, якщо вона не становить складу: *восьми-гранний*, а не *восьмиг-ранний*.

9. Ініціальні й комбіновані абрєвіатури не розриваються: *НАУ, НПУ ім. Драгоманова, ООН, ТУ-154*.

10. Апостроф і м'який знак при переносі не відокремлюються від попередньої букви: *об'-єм, віль-ний*.

Крім перелічених загальних правил переносу, існують ще **технічні правила переносу**:

1. Не можна відривати ініціали від прізвища (повні імена та імена по батькові можна розривати для переносу): *І.С. Олійник*, а не *І.С.-Олійник*.

2. Скорочені назви мір, дат не відриваються від цифр, до яких вони належать: *12го*, а не *12-го, 2002 р.*, а не *2002 – р.* Назви наведені повністю, можна переносити: *2003/рік*.

3. Не розриваються і не переносяться граматичні закінчення, з'єднані з цифрами через дефіс: *5-й, 7-го*.

4. Не можна розривати умовні графічні скорочення: *вид-во* (видавництво), *ф-т* (факультет).

5. Не переносяться в наступний рядок розділові знаки, крім тире. Не можна також залишати в попередньому рядку відкриваючу дужку, лапки.

У випадках, які не підходять під зазначені правила, можна довільно переносити слова за складами.

Вправа 122. Беручи до уваги правила орфографії поділіть наступні слова на частини для переносу. З'ясуйте чи збігається членування слів на склади з правилами переносу їх з рядка в рядок?

Товариство, об'їзд, нагромадження, Гримайло, сльоза, осяйний, сільськогосподарський, життєвий, розквітне, буриштиновий, служба, підсадити, Юрко, чотирнадцять, монолог, доброзичливість, людяність, діалог.

Вправа 123. Випишіть слова в три колонки: 1) ті, яких не можна переносити (*юнак*); 2) ті, при переносі яких можна залишити дві перші букви (*юн-нат*); 3) ті, при переносі яких можна залишити три перші букви (*юна-цький*). Те саме слово, якщо його можна по-різному переносити, запишіть в різні колонки (*рі-зний, різ-ний*).

Усмішка, кропива, орнамент, алое, арфа, череп'я, розкішний, корисний, ім'я, феномен, асигнувати, оазис, Торрічеллі, підігнути, надлишок, вовк, виняток, зокрема, натщесерце, крайовий, гуртожиток, банкрут, денний, викладач, ясен, обмию, витвір, приступ, іти, ялина, вийдемо, виїжджати, розквіт.

Вправа 124. Обгрунтуйте правила переносу поданих слів: *під-зеленити, ку-ку-ру-дза, са-джу, при-йти, пред'-явити, олі-вець, проф-організація.*

V. МОРФЕМІКА ТА СЛОВОТВІР

Морфемна структура слова

Морфеміка – розділ мовознавства, що вивчає будову слова.

Слово як морфологічна одиниця являє собою єдність взаємопов'язаних морфем, які його утворюють.

Морфема (від гр. *morphe* - вигляд, форма) – це найменша неподільна значуща частина слова. Вона є носієм певного значення (лексичного чи граматичного) і постійно відтворюється в процесі

мовлення. Більшість повнозначних слів в українській мові складається з двох і більше значущих частин, наприклад: кореня і закінчення (*книга, жовтий, сиджу*), префікса і кореня (*перегін, розлад*), кореня і суфікса (*лісок, столик*), префікса, кореня, суфікса і закінчення (*безрукавка, пращурі*).

Корінь – основна морфема, спільна частина споріднених слів, що виражає їх загальне лексичне значення. Повторюючись у споріднених за походженням словах, коренева морфема об'єднує ціле гніздо похідних слів, які можуть належати до різних частин мови: *весна, провесна, весніти, весняний, по-весняному, навесні*.

Як правило, звуковий склад кореня є однаковим, але іноді через чергування звуків він зазнає часткових змін: *нога – ніжка – на нозі, ходити – ходжу, робити – роблю, кінь – коник та ін.*

Такі зміни називаються звуковими варіантами (модифікаціями) кореня.

Значення кореня в словотвірних рядах слів видозмінюють і конкретизують словотворчі афікси – суфікси й префікси, які завжди пов'язані з коренем і без нього вживатися не можуть.

Афікси – (від лат. *affixus* – прикріплений) є носіями словотвірного і граматичного значень слова, слугують засобом творення похідних слів або вказують на відношення його до інших слів.

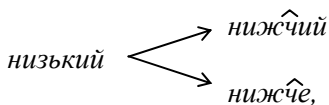
Префікс – (від лат. *prae* – попереду і *fixus* – прикріплювати) морфема, яка стоїть перед коренем і служить для творення нових слів чи інших граматичних форм. Словотворчі префікси змінюють лексичне значення слова: *будова – надбудова, славити – прдславити*. Формотворчі префікси служать для утворення нових форм слів: *солодкий – найсолодший* (найвищий ступінь порівняння прикметників); *їсти – з'їсти* (доконаний вид дієслова).

Суфікс (від лат. *suffixus* – підставлений) – морфема, що стоїть після кореня, використовується для творення нових слів і надає слову нового лексичного значення:

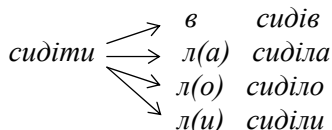
зелений $\begin{matrix} \nearrow & i & \text{зеленіти} \\ \searrow & и & \text{зеленіти} \end{matrix}$

міцний + ість \rightarrow міцність

Формотворчі суфікси утворюють інші граматичні форми, наприклад, ступені порівняння прикметників, прислівників:

доконаний вид дієслова: *грюкати* → *грюкнути*;
минулий час дієслів:

У змінюваних словах, крім кореня і словотворчих афіксів, наявні також морфеми, що виражають граматичні значення слова і утворюють його форми (флексія, або закінчення, постфікс).

Флексія, або закінчення, – це афікс, який займає кінцеву позицію в змінюваному слові, вказуючи на відношення до інших слів у словосполученні і реченні. Закінчення змінює лише форму слова, не впливаючи на його лексичне значення: *глибок* \square *озер* \square , *перш* \square *груп* \square .

Власне постфікс (від лат. post – після і fixus – прикріплений)– афікс, що знаходиться в абсолютному кінці слова, після закінчення, і виконує граматичну роль. Наприклад, постфікс *-ся* – це змертвіла давня форма знахідного відмінка зворотного займенника *себе*, що втратив своє первинне значення. Він приєднується до дієслів як словотворчий афікс і водночас надає їм зворотного або пасивного значення: *учити* – *учитися*, *голити* – *голитися*, *одягати* – *одягатися*.

Основа – частина змінюваного слова, що виражає його лексичне значення. При морфемному поділі слова після відкидання флексії (закінчення) залишається основа: *міст о* – *міст*, *рук а* – *рук*.

Основа слова може складатися лише з кореня (*ст* \square *тіл* \square , *д* \square *ень* \square , *в* \square *од* \square *а*); з префікса й кореня (*під* \square *вон* \square *пер* \square *еділ* \square); кореня і суфікса (*руч* \square *ка*, *ліс* \square *ок* \square); префікса, кореня, суфікса (*пер* \square *ероб* \square *ити*).

Непохідна – основа, яка збігається з коренем, тому її неможливо розчленувати на частини. У випадку відсутності закінчення слово становить чисту основу: *хліб* \square , *клей* \square , *день* \square .

Похідна – основа, до складу якої крім кореневої морфеми входять і словотворчі афікси: *мороз* \square *ів* \square , *роз* \square *дати*, *давньоруськ* \square *ий*.

Вправа 125. Доведіть, що наведені слова різнокореневі:

*Поле, полова, половецький, заполоч;
обмежити, обмаль, обман;
затрата, затримка, затремтіти;
зуби, зубожіти, зубр;
портфель, портъє, портрет;
просто, простягнути, простирадло;
спорт, споруда, спора;
жало, жалюгідний, жалюзі.*

Вправа 126. У наведених словах виділіть корені, вкажіть, у яких з них можливі варіанти.

*Врожай, вродити, народжений;
вперемішку, замісити, помішати;
вручну, ручний, руці, рукава;
сторожа, стерегти, пересторога;
шість, шести, шістдесят, шестиповерховий;
рятуйте, порятунок, рятівники, рятований;
рухатися, порух, ворушитися, в русі, заворушилося;
вісімка, восьмитонний, восьмикласник, восьмеро, вісімнадцять,
восьмигранний;
вороги, ворогувати, ворожий, ворожнеча;
поля, підпілля, Бориспіль;
робота, роблю, робітничий, заробляти;
присоромлений, сором, безсоромний;
сопить, сопло, сопілка;
славний, знеславлю, прославився, слава;
ходики, ходити, ходіння, ходжу, приходити, хід, перехід.*

Вправа 127. Зробіть морфемний розбір слів.

*Піднебіння, підносити, пролісок, розбитий, хвала, віддзвонився,
розпечений, перерозподіл, возз'єднання, тедзь, годинникар, в'яз,
зберігати, збагачення, захисний, п'ятдесят, самовар, пароплав,
підносити, світовий, людинолюбство, прифронтовий, природний,
приписка, цилінний, сірниковий, скам'янілий.*

Вправа 128. У поданих словах виділіть основу і закінчення, визначте похідні, непохідні, чисті основи.

*Земля, земелька, заземлення, приземлитися, підземний,
землянка, земляний;*

*день, днювати, поденний, деньок, деньочки, денні;
вечір, вечірня, вечоріти, звечора, увечері, вечеря, повечерявши;
ширина, широчінь, широчезний, вишир, завиширишки,
розширюватися, поширення, обшир, широта.*

Вправа 129. Визначте “зайві” слова в ряду спільнокореневих.
Зробіть їх морфемний розбір.

Вода, водяник, водний, водій, водонасос.

Простий, просо, спрощення, простакуватий, просто.

Сито, ситий, насититися, ненасичений.

Поле, полуднувати, полудень, полудневий.

Запротоколювати, протока, протокол, протокольний.

Портретист, портрет, португалець, портретний.

Вправа 130. Випишіть слова в 3 колонки:

1) 2) 3)

*Вісімка, вічно, вклад, зелененький, зелено, принесу, лобний,
сліпо, узбережжя, мало, надвечір'я, лікарня.*

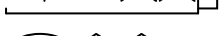
Вправа 131. Запишіть по 4 слова до кожної зі схем.

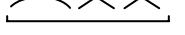

Вправа 132. Замініть словотворчі афікси, щоб значення слова змінилося на протилежне.

*Налити, затиснути, підсісти, пришити, заморозити,
викотити, затягнути, навантажити, розгорнути.*

Вправа 133. Порівняйте групи слів. Визначте, які афікси надають різного смислового відтінку в групах паронімів.

Дійовий, діючий, діяльний.

Звичаєвий, звичайний, звичний.

Колоніальний, колонізаторський, колонізаційний.

Поверхневий, поверховий.

Програмний, програмовий, програмований.

Прозаїчний, прозовий.

Психіатричний, психічний, психологічний.

Стилізований, стилістичний, стильовий.

Тактичний, тактовий, тактовний.
Фабрикат, фабрикант.
Уява, уявлення.
Хронікальний, хронічний, хронологічний.
Чуйний, чулий, чуткий, чутливий.

Морфемний аналіз

1. Змінюване чи незмінюване слово.
2. Виділіть основу, закінчення (у змінюваному слові).
3. Визначте закінчення повне чи нульове.
4. Доберіть кілька споріднених слів.
5. Визначте: 1) корінь, 2) префікс(и), 3) суфікс(и).
6. Вкажіть, чи можливі варіанти кореня.

Словотвір

Способи словотворення

Словотвір, або дериватологія (від лат. *derivatio* – відхилення, утворення), - це розділ мовознавства, в якому вивчаються способи та засоби творення слів.

Тут маємо розрізняти

- **словотворення** – процес утворення слів з новим лексичним значенням (*мовлення, мовець*);
- **формотворення** – творення форм одного і того ж слова (*сильний, сильніший, найсильніший; читав, читати; говорити – сказати* (видові зміни));
- **словозміна** – творення форм слів за допомогою флексій (*береза – берези – березою*).

Іноді формотворення і словозміну не розмежовують.

Кожне нове слово утворюється на базі існуючого й сприймається як похідне, або хронологічно вторинне, щодо того, від якого утворене.

Слова можуть утворюватися як від непохідних основ (*береза – березняк*), так і від похідних (*зробити – зроблений*).

Основа, від якої утворилось нове слово, називається **твірною**. Часто буває так, що новоутворене слово стає твірною основою для наступного нового слова, наприклад: *вітер* → *вітряний* → *вітряно*.

Залежно від засобів розрізняють морфологічні та неморфологічні способи творення слів.

Морфологічний спосіб є основним, до нього відносяться суфіксальний, префіксальний, суфіксально-префіксальний, основоскладання, безафіксний, аббревіація.

1. **Префіксальний** спосіб – утворення нового слова додаванням до твірної основи префікса: *писати* – *переписати*, *минулий* – *позаминулий*.

2. **Суфіксальний** спосіб – утворення нового слова додаванням до твірної основи суфікса: *щедрий* – *щедро*, *ліс* – *лісок*, *орати* – *орач*, *вода* – *водяний*.

3. **Суфіксально-префіксальний** спосіб – утворення нового слова додаванням до твірної основи префікса і суфікса: *при морі* – *приморський*, *земля* – *заземлити*. Якщо нове слово утворюється за допомогою суфікса від твірної основи, у якій уже є префікс, то такий спосіб творення буде суфіксальним, бо префікс у творенні нового слова участі не бере: *недооцінювати* – *недооцінка*, *запалити* – *запалення*.

4. **Безафіксний** спосіб – утворення нового слова від твірної основи без додавання суфіксів і префіксів: *перелітати* – *переліт*, *виносити* – *виніс* (префікси *пере-*, *ви-* участі в утворенні нового слова не беруть).

5. **Основоскладання** – спосіб творення слів, при якому дві і більше основ об'єднуються в одне слово: *м'ясокомбінат*, *жовтогарячий*, *ощадбанк*. Такі твірні слова можуть бути як повними (*снігопад*, *життєдайний*), так і скороченими (*Мінюст*, *Донбас*). Щодо повних основ, то вони можуть поєднуватися за допомогою інтерфіксів *о* (після твердих приголосних), *е* (після м'яких приголосних) і *є* (якщо основа закінчується на *ий* або подвоєння приголосних): *кругозір*, *ліворуч*, *снігопад*, *життєздатний*, *краєзнавець*.

Якщо складаються усічені основи, то утворюються складноскорочені слова (аббревіатури) різних типів: *райвно*, *НАУ*, *ЦП*, *вуз*, *загс*, *УНІАН*, *військкомат*.

До неморфологічних способів творення належать:

1. **Морфолого-синтаксичний** (перехід слова з однієї частини мови в іншу): *поранений солдат* → *поранений* (хто?), *вчений хлопець* → *вчений* (хто?).

2. **Лексико-синтаксичний** – похідне слово утворюється за допомогою зрощення всіх слів словосполучення: запанібрата, сьогодні, догоричерева, напередодні, донесхочу.

3. **Лексико-семантичний** – переосмислення значення уже існуючих слів: *запорожець* → “*Запорожець*”, *факти* → “*Факти*”, *пісок* → *цукор-пісок*.

Вправа 134. Використовуючи словотворчі афікси утворіть від поданих слів по 4 нових слова. Для кожного слова вкажіть твірну основу.

Бігти, чотири, чорний, квітка.

Вправа 135. Складіть речення з поданими парами слів, з яких було б видно, що маємо справу з переходом слова з однієї частини мови до іншої.

Молодий і молодий, черговий і черговий, поранений і поранений, лісничий і лісничий, дозорний і дозорний, булочна і булочна, шампанське і “Шампанське”, мерзлий і мерзлий.

Вправа 136. Випишіть слова, утворені безафіксним способом та злиттям основ.

Лабрантка, сімсот, мілководний, голіруч, Продайвода, мірошник, синь, синів, поле, під'їзд, захід, мураха, муляр, м'якошерстий, очерет, обрис, пал, жар, поранений, послуга, поспіх, Бантиш-Каменський, паротяг, землемірний, хоровод.

Вправа 137. Знайдіть слова-новотвори. Визначте твірні основи і поясніть, яким способом утворено слова.

*На колимськiм морозi калина
зацвітає рудими слiзьми.*

*Неосяжна осонцена днина,
i собором дзвiнком Україна
написалась на мурах тюрми.
Безгомiння, безлюддя довкола,
тiльки сонце, i простiр, i снiг.*

*I котилося куль-покотiолом
моє серце в ведмежий барлiг.*

*I зголілі модрини кричали,
Тонко олень писався в імлі,
I зійшлися кінці i начала*

На оцiй чужинецькiй землі

В. Стус

Вправа 138. Випишіть окремо слова з похідними і непохідними основами. Визначте твірні основи слів з похідними основами і утворіть по 3 нових слова від непохідних основ.

Зразок:

мармурник ← мармур;

причепився ← причепити.

Марс → марсіанин, Марсове (поле), марсіанка;

масло → маслянка, масний, маслозавод.

*Але я зібрав би всіх титанів
І сказав би, знявши капелюх:
Я не буду вам співать пеанів
І хвальбою лоскотати слух.*

*Вас, як прапор, підніма людина
В боротьбі за правду проти тьми.
Генії! Безсмертні! На коліна
Станьте перед смертними людьми!*
В. Симоненко

Вправа 139. Вкажіть спосіб творення підкресленого слова.

Жовтогаряча осінь стоїть над осокорами, розкинувши високо над землею блакитні небеса. По садах загуляли золоті падолисти, та це срібне павутиння літає в повітрі, снує своєю дивну пряжу над перелазами. Зів'яли, поникли від нічних приморозків квіти біля хат. У народі їх прозвали морозом.

Вправа 140. Виконайте словотворчий аналіз слів.

Витвір, підберезник, безрукавка, “Волга”, наїстися, надбавка.

Словотворчий аналіз слова

1. Назвати твірну основу.
2. Визначити спосіб творення.
3. Довести, що утворене слово є новим.

Зразок:

1. *Заспів* ← *заспівувати* (← *заспівати*).

2. *Заспів* – спосіб творення безафіксий.

3. З'явилося нове слово зі значенням опредмеченої дії – “початок пісні”.

VI. ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Лексичне значення і його типи

Лексикою (від *lexicos* – той, що відноситься до слова), або словниковим складом мови, називають сукупність слів, що вживаються в мові. Крім того, терміном “лексика” також позначають окремі шари (книжна, емоційно забарвлена, нейтральна) або групи (побутова, професійна, сільськогосподарська), словниковий склад окремих творів чи письменників (лексика “Лісової пісні” Лесі Українки).

Наука, яка вивчає словниковий склад мови – значення слів, їх походження, вживання, зв'язок з іншими словами, має назву **лексикологія** (від гр. *lexis* – слово і *logos* – вчення). У лексикології слово ще має назву лексема.

Слово характеризується одним чи кількома лексичними значеннями. **Лексичне значення слова** – це його реальний зміст, тобто те, що слово називає.

Залежно від кількості лексичних значень слова поділяються на однозначні й багатозначні.

Однозначними називаються такі слова, які у будь-якому контексті мають те саме значення. Вони називають лише одне поняття, явище, ознаку тощо. До однозначних слів належить більшість спеціальних наукових термінів (*суфікс, флексія, прикметник* – мовознавчі; *діаметр, радіус* – математичні; *малахіт, уран, кварцит* – геологічні та ін.); деякі назви деталей машин і механізмів (*втулка, шестірня*); назви окремих різновидів дерев, кущів, ягід, грибів, злаків тощо (*дуб, ялина, бук; бузок, модисток; чорниця, ожина, малина; опеньок, сирійська; жито, овес, ячмінь*); назви тканин (*шовк, оксамит, батист*); власні назви (*Київ, Львів, Дніпро, Латориця* (річка), *Україна, Англія, Карпати, Памір*) та ін. Проте й серед термінологічної лексики є багатозначні слова, наприклад, *корінь* (у мовознавстві, ботаніці, медицині, математиці та ін.), *криза* (в економіці, політиці, медицині).

Слова виникають з одним лексичним значенням, але поступово в ньому під впливом різних мовних ситуацій виникають мовні зміни, що ведуть до появи нових значень – похідних. Наприклад, слово *земля* має у словниках такі значення:

- 1) одна з планет сонячної системи;
- 2) місце життя і діяльності людей;
- 3) верхній шар земної кори;
- 4) речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори, ґрунту;
- 5) суша (на відміну від водного простору);
- 6) країна, край, держава.

Перше значення називається первинним, і воно часто так віддалене від нас у часі, що тільки вчені можуть його встановити. Наука, що займається походженням слів і їх первинним значенням, називається **етимологією**.

Слова, що мають первинне й вторинне (похідне) значення, називаються багатозначними (полісемічними). Первинне значення називають прямим, вторинні – переносними.

На перенесенні значення слів за якоюсь певною ознакою формуються **художні засоби мови**: епітет, порівняння, метафора, метонімія, синекдоха.

Метафора (від гр. *metaphora* - перенесення) – це перенесення значень одних предметів на інші за схожістю якихось ознак, форм, якостей, властивостей, функцій. Подібність буває очевидною, іноді – віддаленою або тільки уявною:

Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою... (Т. Шевченко);

Стояла я і слухала весну, Весна мені багато говорила (Леся Українка).

Різновидом метафори є **епітет** (від гр. – прикладка, прізвисько). Це також переносне значення, яке виконує роль образного означення. Виникає епітет на перенесенні ознак, форм, якостей, властивостей з предмета, якому ці ознаки притаманні природно (*золота осінь, золоте серце, золоті руки, золота душа*).

Метонімія (від гр. *metonymia* – перейменування) – це тип переносного значення за суміжністю. Назва матеріалу може переноситися на назву речі (*срібло у вухах, золото на пальцях*), прізвище автора називають замість назви його творів (*читав Лесю Українку, грав Лисенка*) та ін.

Синекдоха (від гр. *synecdoche* - співпереймання) – вживання назви частини предмета у значенні його цілого. Тобто предмет іменується за якоюсь важливою його деталлю і цим зосереджується на цій деталі увага:

На подвір'ї зібралася вся школа (у значенні учні та вчителі).
Голуба сукня більше не приходила.

Зміни у лексичних значеннях (перенесення значень, звуження чи розширення значень) є основою для виникнення образних значень у словах, тобто для розвитку словесних художніх засобів мови.

Омоніми

Від багатозначних слів відрізняють **омоніми** (від гр. *homos* – однаковий і *опута* – ім'я) – слова, які мають однакове звучання і написання, але зовсім різні значення. Наприклад: *балка* – “яр з пологими схилами” і *балка* – “дерев'яна колода або залізний брус, що є основою перекриття, настилу”. Наведені лексичні омоніми є повними, тобто вони збігаються у всіх своїх формах.

Серед неповних лексичних омонімів розрізняють **омофони**, **омоформи** й **омографи**.

Омофони – це слова, які вимовляються однаково, але мають різні значення і написання. Наприклад: *про те* – *проте*, *по стелі* – *постелі*, *Роман* – *роман*, *орел*, *сокіл* (птахи), *Орел*, *Сокіл* (прізвища).

Омографи – слова, які пишуться однаково, але мають різне звучання і значення: *мáла щастя* – *малá дитина*, *високий náсип* – *на́сип насіння*, *áтлас* – *атлáс*, *за́мок* – *замóк*, *білѣзна* – *білизна*.

Омоформи – слова, що збігаються лише в одній або кількох формах. Здебільшого вони належать до різних частин мови. Наприклад: у називному відмінку *дорóга* і *дорогá* (але у родовому відмінку омонімічність зникає – *дорóги* і *дорогої*); *три* (числівник) і *три* (дієслово у наказовому способі); *мила дівчина* і *вона мила вікна*.

Пароніми

Від омонімів потрібно відрізнити **пароніми** (від гр. *para* – біля і *опута* – ім'я) – слова, близькі (неоднакові) за звучанням, але різні за значенням і написанням. Наприклад:

Громадський, -а, -е. Який стосується суспільства, громади чи окремого колективу; який відбувається в суспільстві або пов'язаний із суспільно корисною діяльністю: громадська діяльність.

Громадянський, -а, -е. Який стосується громадянина як члена суспільства, властивий йому: громадянський обов'язок.

До найбільш поширених паронімів належать: *абонемент – абонент, книжковий – книжний, талан – талант, вирішення – рішення.*

Синоніми

Багатство книжної мови визначається наявністю у ній синонімів. **Лексичні або абсолютні синоніми** (від гр. *synonymos* - однойменний) – це слова, близькі або тотожні за значенням і емоційно-експресивним забарвленням: *азбука – абетка – алфавіт, визначення – дефініція, мовознавство – лінгвістика, обрис – контур, відтінок – нюанс.* Вони використовуються у мовленні, щоб уникнути повторів.

Ідеографічні (значеннєві) **синоніми** передають різні відтінки того самого поняття: *хотіти – бажати; жадати – прагнути, рішучий – твердий; незламний – непохитний; дорога – шлях, тракт, пунівець, траса, шосе, автострада.*

Синоніми, які відрізняються емоційно-експресивним забарвленням і характерні для певного стилю, називаються **стилістичними**: *їсти – уминати, троцити, глитати, терти; зрозуміти – второпати; говорити – базікати, патякати; ходити – швендяти, човгати.*

Лексичні синоніми можуть бути загальномовними й контекстуальними. **Загальномовними** називаються ті, що не залежать від контексту: *життєпис – біографія; всесвіт – космос; визискування – експлуатація.* **Контекстуальними** називають ті синоніми, що набувають синонімічності тільки в контексті (чи у словосполученні): *чешу (йду) до хати; сива (давня) історія; заливатися (сміятися) без причини тощо.*

На явищі синонімії будується така стилістична фігура, як **перифраза** (гр. *periphrasis*) - мовний зворот, який описово, через характерні ознаки передає зміст іншого слова. Наприклад:

Страждаю, мучусь, і живу, і гину,
благословляю біль твоїх тенет.

Цю грудочку тепла – у Всесвіті – людину!

У Всесвіт цей – акваріум планет.

Ліна Костенко.

Антоніми

Антоніми (від гр. anti – проти та onuma – ім'я) - це слова, які мають протилежне значення. Наприклад: *любов – ненависть, щастя – горе, великий – малий, вперед – назад, говорити – мовчати* та ін. Наведені антоніми є постійними, незалежними від контексту, тобто **загальномовними**. Поряд із ними існують **контекстуальні** антоніми, тобто слова, антонімічні зв'язки між якими виявляються лише в певному контексті. Наприклад:

Час пролітає з реактивним свистом.

Жонглює будень святістю і свинством.

Ліна Костенко.

На використанні антонімів побудована така стилістична фігура, як **антитеза** (від гр. antithesis) - зіставлення явищ, фактів, подій, думок та ін. з метою їх виділення. Наприклад:

Тінь чорна стрімко падає униз –

То білий голуб так злітає вгору.

Ліна Костенко.

І я іду, і падаю, і знову

Спішу вперед або плетусь назад.

Василь

Симоненко.

Лексика української мови за походженням

У лексиці української мови за походженням виділяють слова: успадковані з попередніх періодів розвитку нашої мови, власне українські та запозичені з інших мов. Серед успадкованих виділяють слова **індоєвропейського, спільнослов'янського та спільно-східнослов'янського походження**.

Серед них найдавнішими є слова **індоєвропейського** походження. Вони поширені майже в усіх європейських мовах. Це назви родинних стосунків, частин тіла, явищ природи, рослин, тварин, птахів, небесних світил, побутові найменування, назви дій, процесів, станів, якостей, ознак (*мати, син, брат, сестра, жінка, дочка, око, зуб, язик, ніс, серце, сонце, земля, день, ніч, вогонь, вода, дерево, дуб, береза, вовк, кінь, віл, гуска, дім, колесо, сад, межа, берег, жити, везти, сидіти, олень, журавель, їсти* тощо).

Слова **спільнослов'янського** походження вживаються в усіх слов'янських мовах, зазнаючи певних фонетичних змін (*плем'я, чоло, чоловік, шия, весло, дар, душа, дума, кінь, пшениця, трава, долина, іскра, кузня, кисіль, суддя, сторож, добрий, хитрий, там*) та ін. На спільнослов'янському ґрунті з'явилося особливо багато слів, що позначають абстрактні поняття (*диво, відвага, гріх, душа, кара, користь, лад, ласка, правда, кривда, радість, пам'ять, честь*). Більшість числівників і займенників, дієслова *читати, боліти, молотити* тощо теж успадковані зі спільнослов'янської лексики.

Виникнення третьої групи успадкованої лексики - **спільно-східнослов'янської** - пов'язане з розвитком суспільного й економічного життя східних слов'ян, з дальшим розвитком культури, науки, мистецтва, з глибшим пізнанням людиною об'єктивної дійсності. Спільносхіднослов'янське походження мають слова, що є в українській мові спільними з російськими та білоруськими (*білка, кішка, собака, батько, племінник, падчерка, снігур, жайворонок, урожай, озимина, сінокіс, мішок, дешевий, сизий, куций, сорок, дев'яносто*).

Власне українська лексика – це слова, що виникли на українському ґрунті. Специфічно українська лексика простежується вже в окремих пам'ятках давньоруської писемності. За обсягом та семантико-стилістичною структурою власне українська лексика є найпоширенішим та найрізноманітнішим шаром корінної лексики нашої мови. Їх легко виділити в такий спосіб: якщо слово не має виразних ознак запозичення і в російській мові перекладається іншим, то є підстави вважати його власне українським: *хвиля, мрія, гарний, віхола, повітря, нишком, крадькома, коханий, чарівний, бентежити, линути* тощо.

У систему української лексики органічно входить і лексика, запозичена з інших мов. Вона становить близько 10 відсотків слів української мови. Іншомовні слова засвоювалися прямо або через мову – посередньо усним і писемним шляхом у різні часи. Найдавнішими є запозичення з **грецької** (*горизонт, вишня, огірок, лиман, м'ята, планета, комета, вапно, корабель, океан, левада, кипарис*, пізніше – *граматика, логіка, математика, література, драма, діалект, бібліотека, філософія, філологія*), **латинської** (*матерія, форма, школа, ректор, аудиторія, клас, студент, диспут, екзамен, дисципліна, комедія, медицина, квадрат*,

культура, персона), **старослов'янської** (*врата, град, прах, брань, золото, благо, благодать, учитель, супостат, приязнь*), **тюркських** мов (*базар, сарай, аркан, халат, халва, кавун, товар, яруга, качан, вежа, батіг*).

У сучасній українській мові багато слів **німецького** походження (*папір, дах, верстат, масштаб, ранг, шнур, цегла, крейда, ландшафт, бутерброд*), **французького** (*гараж, ампула, бюро, вестибюль, контраст, парашут, журнал, рагу, пальто, партер, пенсне*), **англійського** (*джем, кекс, крос, лідер, пікнік, джентльмен, комп'ютер, футбол*) походження. Є також слова, запозичені з **голландської** (*завань, лоцман, крейсер, мох, нагота, трап, яхта, краб*), **італійської** (*галера, корсар, кортик, лагуна, лотерея, акорд, дуєт, сопрано, піаніно, мандоліна*), **іспанської** (*кокос, корида, сомбреро, танго, фієста*), **польської** (*таблиця, тлумачити, гудзик, повидло, кунтуш, краков'як, мазурка*) та інших мов.

Лексика української мови з погляду сфер уживання

За сферами вживання словниковий склад української мови поділяється на загальноновживану та спеціальну лексику.

Основу лексичного складу мови становить загальноновживана нейтральна лексика, що вживається в різних жанрах усіх стилів і є стилістичним тлом (фоном) для інших шарів лексики, яким притаманне певне стилістичне забарвлення.

До загальноновживаної, стилістично нейтральної лексики належать слова, що називають основні поняття, речі та явища навколишньої дійсності, вони охоплюють найрізноманітніші сфери життя і використовуються всіма носіями літературної мови: *плече, шия, вухо, нога, сестра, батько, мати, небо, земля, хліб, сіль, ходити, стрибати, два, чотири, синій, білий, багато, довго* та ін.

На відміну від загальноновживаної, лексика вузького стилістичного призначення є стилістично забарвленою, оскільки вона задовольняє потреби певного стилю (іноді – кількох стилів). У ній виділяють такі групи: **науково-термінологічна, офіційно-ділова, професійно-виробнича, емоційно-експресивна лексика**.

Науково-термінологічна лексика поділяється на загальнонаукову, що використовується в усіх галузях знань

(*принцип, метод, гіпотеза, класифікація, аналіз, аналогія, тотожність*), і спеціально-термінологічну, що вживається лише в певній галузі науки, техніки чи мистецтва. Наприклад, мовознавство використовує таку спеціальну термінологію: *фонема, морфема, афікс, суфікс, лексичне значення, омонім, паронім, підмет* тощо.

Отже, **термін** – це слово чи словосполучення спеціальної сфери вживання, яке є найменуванням спеціального поняття. Він повинен бути точним, однозначним, без експресивності й емоційного забарвлення.

Названі риси властиві й **офіційно-діловий лексиці**, яка, окрім офіційно-ділового стилю, обслуговує і стиль публіцистичний: *угода, заява, звернення, протокол, розпорядження, звіт, пропозиція*.

Професійно-виробнича лексика охоплює професійні слова, терміни певної галузі знань, а також загальноновживану й офіційно-ділову лексику, яка використовується у певній сфері діяльності. До професійних належать слова й словосполучення, що означають назви знарядь праці, спеціальних виробничих процесів, продуктів виробництва та ін. У мові шахтарів, наприклад, поширені професіоналізми *забій, штрек, крипільний ліс* та інші, у мові моряків – *бот, стапель, швартові* тощо.

Емоційно-експресивна лексика, яка використовується у художньому та публіцистичному стилях, служить для вираження позитивних чи негативних оцінок, емоцій, почуттів: *чарівність, витонченість, божественний, любий, гидкий, бридкий* та інші.

Загальноновживані слова за допомогою словотворчих суфіксів також набувають емоційно-експресивного забарвлення:

котик, зіронька, донечка, щастячко, малесенький, гарненький, дрібноносінкый, ледащо, здоровило тощо.

Особливу групу становить **діалектна лексика**. **Діалектні слова** (або **діалектизми**) – це слова, поширені на території певного наріччя (**діалекту**). Здебільшого вони називають поняття, для позначення яких у загальнонародній мові існують інші назви (*бинда* – “стрічка”, *нездалий* – “невмілий, нездатний”, *файний* – “гарний, красивий”) або місцеві реалії, відомі лише в межах певного говору (*колиба* – “житло чабанів і лісорубів”, *табівка* – “гуцульська шкіряна торбина з орнаментом, яку носять на ремені через плече”) тощо.

Словник має активний шар лексики, що постійно використовується носіями мови і не має значення новизни чи давності, і пасивний, до якого належать застарілі слова і неологізми.

Застарілими словами, або **архаїзмами** (від гр. archais - давній), називаються слова, які вийшли або виходять з активної лексики мови. Вони поділяються на дві великі групи: історизми і власне архаїзми, або стилістичні архаїзми. Історизми називають поняття, які зникли у процесі історичного розвитку: *князь, поміщик, волость, кунтуш, мушкет, гаківниця, тивун, хорунжий, лихвар*. Власне архаїзми називають поняття, які продовжують існувати і сьогодні; проте форма їх вираження застаріла: *град – місто; враг – ворог; вої – воїни; страж – сторож* тощо.

Неологізми (від гр. neos – новий і logos - слово)- це нові слова на позначення нових реалій, що виникають у процесі розвитку суспільства. З часом вони стають загальноживаними (*відеомаягнітофон, радіотелефон*) або переходять до розряду історизмів (*перебудова, гласність*) тощо.

Вправа 141.

I. Складіть 3 речення зі словом **горіти** в таких значеннях:

1. Знищувати огнем.
2. перен. Червоніти від припливу крові.
3. перен. Пройматися сильним почуттям, віддаватися чому-небудь.

II. Складіть 3 речення зі словом **джерело** у таких значеннях.

1. Потік підземної води або іншої рідини, що витікає з землі.
2. спец. Писемна пам'ятка, оригінал, на основі якої будується наукові дослідження.
3. перен. Першопричина, початок чогось.

Вправа 142. З'ясуйте, яке із значень кожного з наведених слів є прямим, а яке – переносним. Проілюструйте реченнями обидва випадки вживання.

1. *Широчінь*:

- a) велика, значна ширина; широкий простір;
- b) великий розмах у чомусь, ступінь вияву охоплення чи поширення чого-небудь.

2. *Навпростець*:

- a) найкоротшим шляхом, по прямій лінії;
- b) відверто, прямо.

3. *Наелектризований*:

- а) заряджений електрикою;
- б) приведений у надзвичайно збуджений стан.

4. *Поникнути*:

- а) нахилитися, нагнутися, припасти до землі;
- б) втратити силу, знесилитися.

5. *Чарівник*:

- а) людина, яка займається чаклунством;
- б) людина, яка захоплює, приваблює чим-небудь (поетичним словом, грою, музикою).

Вправа 143. Доберіть до виділених слів синоніми. Зверніть увагу на те, що до одних слів можна добрати кілька синонімів, а до інших – лише один.

1. *Мине* час, і вже буде тут русло, *блискотітиме* аж за *обрій* дніпровська світла вода, тихо линучи в степ, напуваючи довколишні поля. А поки що тут тільки свіже, як після *величезного* вибуху, руйновище порушило одвічну *дрімоту* землі. **2.** Серед шкільного двору турнік поблискує при місяці, як і колись поблискував, ще на *світанку* їхньої юності, в їхні *одбуті* літа. **3.** А небо над ними *розкинулось* другим океаном, воно вже *світлішає*, рожевіє на сході, *хвилює* своєю великістю.

(Із творів Олесь Гончара)

Вправа 144. Доповніть синонімічний ряд. Розкрийте відтінки у значеннях слів – синонімів.

Ходити – крокувати, марширувати...

Вправа 145. Перепишіть текст, підкресліть синоніми й антоніми.

Мова – це характер народу. У ній відбито його психічний стан, звичаї, побут, нахили. Мова – це історія народу. Усі попередні покоління від найдавніших часів залишили у мові свої глибокі сліди. І хоча мова невинно змінюється, еволюціонує, убирає в себе все нові й нові елементи, які дає суспільне життя і стосунки з іншими народами, або відкидає застарілі, віджилі елементи, однак така еволюція відбувається на основі надбань попередніх поколінь. Коли вже сформувалося індивідуальність народу, вона невинно розвивається. З індивідуальністю разом формується і його мова, а сформувавшись, вона у сприятливих умовах далі розвивається все пишніше і пишніше за своїми, властивими їй законами.

(За М. Шумилом)

Вправа 146. Випишіть з речень антонімічні пари. До виписаних пар доберіть, де це можливо, синоніми.

I. Атмосфера гаряча, тривожна, вся – небезпека і боротьба вічний упад і підйом, розквіт надії й розпука, почуття сили і знесилля і безконечно довга дорога, на якій стільки вже полягло... Дві блакитні бані зіллялись в одну величезну кулю, оперезану чудовим поясом темно-зелених дерев, білих хат, чорних тинів. Одна хата догори стріхою, друга – униз, одне дерево догори віттям, друге – униз. Два місяці неначе посміхаються один до одного. Зорі тихо тремтять вгорі і долі...

II. Скоро на смузі тій щось блимнуло, немов спалахнув сірник і погас. Почало здаватися, що за чорною смугою хмари то здійсмається, то падає, щоб піднятися на другому краї, хвиля вогняного моря. А значить, пута темноти сильніші від світла? Життя лишилось за сими мурами, а тут, серед сірих холодних стін, замкнулась зо мною смерть. А врешті – хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається?

(Із творів М. Коцюбинського).

Вправа 147. Поясніть лексичне значення наведених паронімів. Складіть речення з чотирма словами.

1. Змістовий, змістовний.	6. Людяний, людний.
2. Пам'ятка, пам'ятник.	7. Україніка, україністика.
3. Книжковий, книжний.	8. Трагедійні, трагічні.
4. Голосистий, голосовий.	9. Звичайний, звичний.
5. Досвідчений, освічений.	10. Ознайомити, познайомити.

Вправа 148. Складіть словничок іншомовних слів, які можна використати в матеріалах для теми: “НАУ – університет майбутнього”, “Історія авіації”, “Розвиток сучасної авіації в Україні”.

Вправа 149.

1. Знайдіть серед поданих слів професіоналізм:
 - а) голова;
 - б) задебетувати;
 - в) пшениця;
 - г) жупан.
2. Знайдіть серед поданих слів діалектизм:
 - а) поріг;

- б) *кисіль*;
 - в) *закришка*;
 - г) *вареник*.
3. Знайдіть серед поданих слів архаїзм:
- а) *земський*;
 - б) *ланіти*;
 - в) *лелека*;
 - г) *хорунжий*.
4. Найдіть серед поданих слів неологізм:
- а) *надвесірність*;
 - б) *перст*;
 - в) *заручити*;
 - г) *подвір'я*.

VII. ФРАЗЕОЛОГІЯ

Предметом **фразеології** (гр. *phrasis*, - вираз, *logos* – слово, вчення) як окремого розділу мовознавства виступає дослідження природи фразеологізмів, властивих їм структурних і семантичних ознак, а також джерел формування і закономірностей функціонування у мовленні.

Фразеологізмом називається семантично пов'язане сполучення слів, яке, на відміну від подібних до нього за формою синтаксичних структур (словосполучень або речень), не створюється у процесі мовлення відповідно до загальних граматичних і значенневих закономірностей поєднання слів, а відтворюється у вигляді стійкої конструкції з властивим їй лексичним складом і значенням, наприклад:

Він відразу запалився бажанням **вилити** хоч раз перед живою, чулою людиною **свою душу** (С. Васильченко).

З перших же днів закохався в неї , як сам признався собі, **по самі вуха** (А. Головка).

У вільних словосполученнях слова поєднуються як автономні одиниці, не втрачаючи при цьому властивих їм індивідуальних

лексичних значень і виступаючи номінативними одиницями, наприклад:

Вилити воду (з чашки), натягнути комір **по самі вуха**.

І зовсім іншу семантико-синтаксичну природу мають звороти **вилити душу**, закохатися **по самі вуха**, які втрачають власні індивідуальні значення, і тому їх семантику не можна з'ясовувати з суми лексичних значень відповідних слів. Вони виступають як цілісні семантично неподільні єдності, які мають одне лексичне значення і воно подібне до значення окремого повнозначного слова: **вилити душу** – відверто висловлювати почуття, переживання, висповідатися; **по (самі) вуха** – дуже сильно; зовсім; **байдики бити** – ледарювати; **замилювати очі** – брехати; **пекти раків** – червоніти.

Основні ознаки фразеологізмів

1. Усталена (стійка, фіксована) конструкція словосполучення чи речення, що є фразеологізмом: *дати драла, кривити душею, ні за цапову душу, як кіт наплакав*.

2. Слова, які є складовими фразеологізмів, втрачають своє значення і в сукупності виражають одне лексичне значення: *тав ловити (пропустити), дихати на ладан(слабувати)*.

3. Фразеологізми не створюються у мовленні подібно до вільних словосполучень, а відтворюються в міру потреби при спілкуванні: А мені так і кортить розпитати про Марію, так і *крутиться на язиці* ймення її, та ніяково розпитувати (*М.Коцюбинський*). Життя, кажуть, зжити – *не поле перейти* (*П.Мирний*).

4. У складі речень фразеологізми виступають одним членом речення (частіше присудком, обставиною), оскільки виражають одне лексичне значення: Він був на *сьомому небі*. Од цариці прийшов указ *лоби голити* (*Т. Шевченко*).

5. Фразеологізми надають тексту певного стилістичного забарвлення: *Із-за угла мішком прибитий* (*Л.Глібов*); Документи мені підготуй, *щоб комар носа не підточив*. (*М.Стельмах*)

6. Як і окремі повнозначні слова, фразеологізми можуть формуватися у синонімічні та антонімічні ряди. Так, наприклад, поняття *непотрібний* можна передати такими фразеологічними

синонімами : *не приший кобилі хвіст; потрібний, як п'яте колесо до воза; як сліпому дзеркало; як лисому гребінь; як торішній сніг; як зайцеві бубон; як собаці п'ята нога та ін.*

Антонімічні пари фразеологізмів передають протилежні значення та оцінки: *довести до пуття – поставити хрест; білий, як сніг – чорний, як смола; піти вгору – піти на дно.*

Класифікація фразеологізмів

Розрізняють три типи фразеологізмів: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні сполучення.

Фразеологічні зрощення, або ідіоми (від гр. сл. ідіома, що означає “своєрідний зворот”), – це стійкі звороти, лексичне значення яких не зумовлюється значенням слів, що в нього входять: *собаку з'їсти* – набути досвіду; *давати одкоша* – відмовляти; *бити байдики* – ледарювати; *на вагу золота* – дорогий.

Ідіоми іншими мовами не перекладаються. При потребі їм шукають відповідники, наприклад, у російській мові: *пахне смаленим – шутки плохи; грець ухопив – кондрашка хватила; прясти очима – строить глазки.*

Фразеологічні єдності об'єднують у своєму складі фразеологізми, яким також властива семантична неподільність, але їх цілісна семантика перебуває у мотиваційному зв'язку із значенням компонентів, наприклад: *мінати шило на мило; брати бика за роги; прикусити язика; кров з молоком.*

Значення фразеологічних єдностей пов'язане з розумінням внутрішнього змісту сполуки, смислу слів, які утворюють її. У фразеологічних єдностях чітко розрізняються граматичні відношення між складовими компонентами, але вони є синтаксично невільними. Цілком очевидно, що фразеологізми першого типу з невмотивованими значеннями (*байдики бити, гав ловити та ін.*) відрізняються від фразеологізмів другого типу (фразеологічних єдностей) більшою стійкістю, щільнішою семантичною структурною цільністю.

Фразеологічні сполучення. До цього типу належать фразеологізми, утворювані поєднанням слів, що не втратили семантичної самостійності, проте мають обмежені зв'язки з іншими

словами. Вони виявляють своє значення лише з певним, замкненим колом слів, наприклад: *сміх розбирає, зло бере, набратися лиха, охопив смуток*. Вони можуть бути замінені синонімами без зміни основного значення, порівняйте: *охопив (огорнув) смуток (журба, нудьга...)*; *набратися лиха (мороки, клопоту)* тощо.

Ці типи фразеологічних одиниць, встановлені В.В.Виноградовим, не охоплюють усього багатющого фразеологічного матеріалу. Зокрема, до фразеології вчені відносять прислів'я, прикази, крилаті вирази, деякі порівняльні звороти, терміни складної будови, наприклад: *на те й щука, щоб карась не дрімав; було та загуло*.

Джерела української фразеології

Фразеологія української літературної мови за своїм походженням неоднорідна. Вона формувалася протягом багатовікового історичного розвитку мовної культури українського народу. Тому розрізняють кілька джерел виникнення фразеологізмів.

Основним джерелом фразеологізмів є жива народна мова, з якої надходять у літературну прислів'я, приказки, афористичні образні вислови, дотепи, жарти тощо. Такі вислови пов'язані з обрядами, звичаями, побутом і характером народу: *де згода, там і вигода; під лежачий камінь вода не тече; дати гарбуза; розбити глека*.

Прислів'я – це усталений вислів повчального характеру, що виражає здебільшого морально-етичну ідею: *Не бери придане – бери дівчину кохану; Хто знання має, той мур ламає; Добрі діти – дому вінець, погані діти – дому кінець*.

Прислів'я мають здебільшого римовану форму, складаються з двох частин. Змістом другої частини є протиставлення першої або висновок: *Слово не горобець, вилетить – не спіймаєш; Ранні пташки росу п'ють, а пізні слізки лють*.

Приказка – усталений вислів узагальненого змісту, який часто має пряме значення до конкретної життєвої ситуації: *Не трать ходу до поганого броду; На чужому горі зі своїм зустрінешся*.

Від прислів'їв приказки відрізняються тим, що в них немає висновків, повчань. Вони ніби натякають на результат.

Крім того, українська літературна мова поповнює свої фразеологічні ресурси з багатьох джерел, а саме:

1) з виробничо-професійної лексики: *підвести фундамент* (з мови будівельників); *іти в ногу* (з мови військових); *шиті білими нитками* (з мови кравців);

2) з наукової публіцистичної та художньої літератури: *холодна війна*; *вивести на орбіту*; *людина в футлярі*;

3) з влучних виразів видатних людей, так звані “**крилаті слова**”, або **афоризми** (гр. *aphoridro* - визначення), – короткий оригінальний вислів, узагальнена, глибока думка, виражена в лаконічній формі, наприклад: *Людина – це звучить гордо (М.Горький)*; *Учитесь брати мої, думайте, читайте; Борітеся – поборете (Т. Шевченко)*; *Чуття єдиної родини (П. Тичина)*; *Маємо те, що маємо (Л.Кравчук)*;

4) з біблійних висловів: *авілонське стовпотворіння*; *блудний син*; *око за око*; *зуб за зуб*; *іти на Голгофу*; *змії- спокусник*; *манна небесна та ін.*;

5) з античної літератури та міфології: *дамоклів меч*; *ахіллесова п'ята*; *золоте руно*; *яблуко незгоди*; *олімпійський спокій*; *Сади Семіраміди*.

З історії виникнення деяких фразеологізмів

Ведмежа послуга.

Ведмежа послуга – недоречна й безглузда послуга, що, незважаючи на добрі наміри тієї чи іншої особи, замість допомоги завдає шкоди та великих неприємностей.

Цей образний вислів виник на основі дотепної байки І.А.Крилова “Пустельник і Ведмідь”(1808). За змістом байки Пустельник і Ведмідь - нерозлучні товариші. Одного разу, коли Пустельник відпочивав, Ведмідь старанно відганяв від нього набридливих мух, але це тривало так довго, що у Ведмеда увірвався терпець, тому, коли одна нахабна муха сіла Пустельнику на лобі, він “*что сила есть – хватъ друга камнем в лоб. Удар так ловок был, что череп врозь раздался, и Мишин друг лежать надолго там остался*”.

Вивести на чисту воду.

Цей вислів вживається в значенні «викрити чийсь злочин, неправду, махінації тощо».

Походження цього фразеологічного виразу сягає в глиб віків. За давніх часів у багатьох народів світу існував звичай, згідно з яким підозрюваного у певному злочині піддавали випробуванню, так званому “божому суду”.

Це випробування полягало в тому, що звинуваченого кидали в воду. Якщо він не тонув, то його вважали злочинцем. У випадку, коли людина все-таки тонула, то вважалося, що вона не винна у злочині, значить, марно загинула. Дуже рідко кому щастило уникнути “божого суду”. Про того, кому пощастило уникнути цієї карі, говорилося, що він “вийшов сухим із води”.

Цей давній звичай став основою для утворення ряду інших фразеологізмів: “як у воду канув”, “як у воду опущений” тощо.

Жити на широку ногу.

Фразеологізм “Жити на широку ногу” (синонімічний фразеологізм “На всю губу жити”) означає жити заможнo, розкішно.

Довжина взуття за доби феодалізму часто визначала міру багатства та знатність людини. Саме тому черевики заможної, шанованої особи були часом до півметра завдовжки. Щоб таке взуття було зручним під час пересування, їх носки набивали сіном або загинали до гори й закручували, тому у французів побутує вислів “Мати сіно в черевиках”.

Козел відпущення.

Так (або *цапом-відбувайлом*) у переносному значенні називають людину, яка несе відповідальність за чужу провину. У давніх євреїв існував релігійний обряд, який полягав у тому, що в “день відпущення гріхів” брали двох козлів і, кинувши жеребки, одного з них кололи, приносячи так жертву богам, а на іншого поклали всі гріхи єврейського народу й відводили в пустелю.

Крокодилячі сльози.

Крокодилячі сльози – нещирі, лицемірні сльози. Існує таке саркастичне припущення, що ніби крокодил перед тим, як з’їсти свою жертву, гірко плаче, проте, ридуючи її з’їдає.

Вправа 150. Користуючись фразеологічним словником української мови (В 2т., К., 1993), поясніть значення поданих фразеологічних зворотів.

На вагу золота; варитися у власному соку; вбиватися в колодочки; взяти за роги; висіти на язиці; вискочити, як Пилип з конопель; виссати з пальця; на всю губу; збити з пантелику; десята вода на киселі; крига скресла (зрушила); бити в литаври; лити воду на млин; кайнова печать; нашому тинюві двоюрідний пліт; очей у Сірка позичати; руки загребущі; сім п'ятниць на тиждень; собака на сні; лити крокодилячі сльози.

Вправа 151. Доберіть до російських фразеологізмів українські відповідники, з'ясуйте їх значення.

Между молотом и наковальней; втирають очки; из огня да в полямя; убить время; принять во внимание; очертя голову; через пень колоду; не ровен час; в два счета; за тридевять земель; пятое колесо в телеге; гол как сокол; кормить завтраками; кромешная тьма; дать стрекача; попасть впросак; принимать участие; быть начеку; бить баклуши.

Вправа 152. Пригадайте і запишіть відомі вам фразеологізми, що мають у своєму складі такі слова і похідні від них.

Голова, рука, сім, язик, вовк, собака, кіт, рак, око, слово, ноги.

Вправа 153. Замість поданих слів і словосполучень запишіть синонімічні їм фразеологічні звороти.

Швидко втекти, соромитися, здивуватися, старанно працювати, ніяковіти, дуже повільно, не задумуючись (щось зробити), готовий заплакати, зазнати поразки, суворо покарати, дбайливо доглядати, рівний (стрункий), майстер своєї справи, щосили, провчити, відкласти справу, втрачати авторитет, просити пощади, піти, не вибираючи дороги, дуже вродливий, ніякий не родич.

Вправа 154. Випишіть виділені словосполучення, розподіливши їх на дві групи:

- 1) вільні синтаксичні звороти;
- 2) фразеологічні звороти.

З'ясуйте, за якими ознаками вони розрізняються. Окремо виділіть прислів'я, що формально дорівнюється реченню.

1. Антоша за словами в кишеню не ліз. 2. Слухайте, Гран, не напускайте туману, як казала мені моя покійна мама. 3. Ця ідея

фікс прийшла до нього, як *приходить у дім непрохана гостя*: неждано, негідано. 4. – А Стратон Стратонович завжди все правильно каже, – *лив мед у вуха Ховрашкевич*. 5. Благоуханный мовчав, як *карась під кригою*. 6. Один усе життя мріє *вибитися в люди*, інший – *зажити слави*, нічого не зробивши для нього, третій – *обійняти солідну посаду*, четвертий – *красуню жінку*. 7. Я щиро вдячний, що ви за такий короткий час спілкування зі мною зуміли так швидко скласти про мене думку. 7. Найчастіше мене вчили приказками: “*покірливе телятко дві матки ссе; не все перескакуй, а інде й лізь; береженого Бог береже...*” (З тв. О. Черногула).

Вправа 155. Передайте фразеологізмами такі поняття.

Перейти на чесь утримання, непевно почуватися, бути дуже гарним, залиятися, бути нерозумним, підозрювати когось, пусте говорити, важко працювати, подобатися, обманювати, хотіти їсти, сміятися з когось, далекі родичі, несподіване повідомлення.

Вправа 156. Що означають такі фразеологізми:

Ні в казці сказати, ні пером описати; хоч картину малюй; хоч малюй, хоч цілуй; скуштував почім квіш лиха; пройшов крізь огонь і воду; пройшов крізь сито і решето; знає, де раки зимують; ніколи і в гору глянути; кручуся, як муха в окропі; кручуся, як білка в колесі; городити теревені; плести нісенітниці; розказувати сім мішків гречаної вовни; наговорити, що на вербі груші ростуть, а на осиці кислиці; пройшов і мідні труби і чортові зуби; нести ахінею; пройшов Крим і Рим; очей не відірвати; розказувати сон рябої кобили; розводити Химині кури; за дурною головою і ногам нема спокою; одна голова добре, а дві краще; битися головою об стіни; схилити голову перед кимось; сісти на голову комусь; хоч з лиця воду пий; сушити голову над чимось; хоч кіл на голові теши; був на возі і під возом; поклавши руку на серце; мати золоті руки; все в руках горить; мати когось в руках; бути без чогось як без рук; іти куди очі дивляться; товкти воду в ступі; як грім з ясного неба; хто лихом жартує, той його куштує; сиди тихо, поки лихо.

Вправа 157. Охарактеризуйте фразеологічні звороти за ступенем семантичного життя компонентів.

Бенеря вхопила; байдики бити; бити (вдарити) по руках; бити (низькі) поклони; бити чолом; блимати очима; блукати по світу; брати в шори; брати (взяти) до уваги; і рiски (крихти) в рот не брати; держати хвіст бубликом; бульки пускати; дев'ятий вал;

як вареник у маслі; і нашим, і вашим; вирости з пелюшок; вести до кінця; вести за руку; вибивати з сідла; вибивати тропака; здоровий глузд; раз-два і готово; гризти граніт науки; дати перцю; закрутити гайки; їсти (пожирати) очима; лебедина пісня; ловити кожну хвилину (мить); ловити мух; лупати очима; мало каші з'їв; як мед, то й ложкою; і миша не пробіжить; мамин мазунчик; намити шию; підкласти свиню; тримати під каблуком; шкребе на душі; шукати вчорашнього дня.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Антоненко – Давидович Б.* Як ми говоримо. К., 1991.
2. *Сучасна українська літературна мова* / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін. Підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища шк., 1987. – 493 с.
3. *Козачук Г.О.* Українська мова для абітурієнтів: Навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. – К.: Вища шк., 2001. – 272 с.
4. *Мацько Л.І., Мацько О.М., Сидоренко О.М.* Українська мова: Навч. посібник. К.: Либідь, 1998. – 416 с.
5. *Словник української мови: В 11 т.* – К., 1970 – 1980. Український правопис. 4-тє вид. – К., 1994.
6. *Словник труднощів української мови* / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 1989.
7. *Українська літературна вимова і наголос.* – К., 1989.
8. *Ющук І.П.* Практикум з правопису української мови. – К.: Рад. шк., 1989. – 288 с.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Предмет і завдання курсу „Українська мова” в Інституті доуніверситетської підготовки Національного авіаційного університету	4
I. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО МОВУ	5
Українська мова серед інших слов'янських мов.....	5
Мова в житті людини	7
Функції мови	8
II. ФОНЕТИКА	10
Звуки мови. Класифікація звуків	10
Голосні звуки	10
Приголосні звуки	11
Класифікація приголосних звуків за місцем творення	12
Класифікація приголосних звуків за способом творення	13
Класифікація приголосних звуків за участю голосу й шуму	13
Класифікація приголосних звуків за твердістю і м'якістю	14
Класифікація приголосних звуків за наявністю або відсутністю носового забарвлення	15
Звуки в потоці мовлення	15
Наголос	16
Склад і складоподіл	18
Фонетична транскрипція	21
Фонетичний розбір слова	22
Чергування голосних звуків	25
Найдавніші чергування голосних звуків	25
Чергування [o], [e] з [i]	26
Чергування [o] з [e] після шиплячих та [й]	27
Чергування приголосних звуків	30
Чергування приголосних звуків при словотворенні	34
Чергування [y] - [в], [i] - [й]	37
III. ОРФОЕПІЯ	42
Поняття орфоєпії	42
Основні правила української орфоєпії	42
IV. ГРАФІКА Й ОРФОГРАФІЯ	47
Поняття графіки й орфографії	47

Принципи української орфографії	49
Вживання великої літери	52
Вживання апострофа	57
Вживання знака м'якшення	60
Подвоєння та подовження приголосних звуків	64
Спрощення у групах приголосних	67
Правопис префіксів	70
Правопис слів іншомовного походження	73
Правила переносу слів	77
V. МОРФЕМІКА ТА СЛОВОТВІР	79
Морфемна структура слова	79
Морфемний аналіз	84
Словотвір. Способи словотворення	84
Словотворчий аналіз слова	87
VI. ЛЕКСИКОЛОГІЯ	88
Лексичне значення слова та його типи	88
Омоніми	90
Пароніми	91
Синоніми	91
Антоніми	92
Лексика української мови за походженням	92
Лексика української мови з погляду сфер уживання	94
VII. ФРАЗЕОЛОГІЯ	99
Поняття про фразеологію	99
Основні ознаки фразеологізмів	100
Класифікація фразеологізмів	101
Джерела української фразеології	102
З історії виникнення деяких фразеологізмів	103